

१०००

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

नाटक

सं. नं.

६००

अबु-२०६

लि.

६००

एक सामाजिक नाटक.)

६००

ठ बोस यांच्या

कावरून

भावे

तरुण

केले,

निर्णयसागर

२१५

सं क्र.

तरुणात्मि

नाटक

अनु-२०६

तरुबाला.

(एक सामाजिक नाटक.)

श्रीयुत बाबू अमृतलाल बोस यांच्या
मूळ बंगाली पुस्तकावरून

बापु नरसिंह भावे

यांनीं

मराठींत भाषांतर केलें,

तें

मुंबई येथें,

जावजी दादाजी यांच्या “ निर्णयसागर ”

छापखान्यांत छापिलें.

सन १९०० इसवी.

(सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.)

किंमत १४ आणे.

अर्पणपत्रिका.

आज सतत तीस वर्षे गंभीर,
सारभूत आणि मार्मिक लेख लिहून
ज्यानें मराठी सारस्वताची एकनिष्ठ प्रेमानें
सेवा केली त्या महाराष्ट्रवाङ्मयास ललामभूत
होऊन राहिलेल्या

विविधज्ञानविस्तार मासिकपुस्तकास

कृतज्ञतेची खूण ल्हणून
ही अल्पकृति आदरपूर्वक
अर्पण करीत आहे.

भाषांतरकर्ता.

प्रस्तावना.

प्रस्तुत पुस्तक हें प्रसिद्ध वंगनाट्यकार श्रीयुत बाबू अमृत-लाल बोस यांच्या एका नाटकाचें भाषांतर आहे. हें सामाजिक विषयावर लिहिलेलें असून यांत हिंदु स्त्रियांच्या पतिनिष्ठेचें सुंदर चित्र काढलें आहे. इंग्रजी प्रीतिविषयक कादंबऱ्यांच्या वाचनानें अलीकडील तरुण मंडळीपैकीं कांहीं वेडेपीर काल्पनिक प्रणयाच्या नादीं लागून कसे बहकतात व कपटपट्ट वारयोषितांच्या मोहजालांत सांपडून आपलें जगांत कसें हसें करून घेतात हेंही यांत उत्तम रीतीनें दर्शविलें आहे. त्याप्रमाणेंच ऐन तारुण्याच्या भरांत प्रियपतीचा चिरवियोग झाला असतांही हिंदु विधवा दगलबाज आणि कामांध लोकांच्या थापांस न भुलून आपला वर्तनक्रम किती चोख ठेवितात याचें यांत फार मनोहर वर्णन आहे. स्वतःला काडीचाही फायदा नसतांना केवळ अकारण स्नेहानें कांहीं सज्जन लोक या जगांत कशी सहानुभूति दाखवितात हें या पुस्तकावरून चांगलें शिकण्यासारखें आहे. सारांश तरुवालेची पतिनिष्ठा, शांतेचें शुद्ध आचरण, व मृत्युंजय आणि आमोदिनी या रंगेल जोडप्याचें अकारण सौहार्द हीं जितकीं अनुकरणीय आहेत तितकींच अखिलाचें अज्ञान व वेणीदादाचे कपटप्रबंध हीं अनुकंपनीय व गर्ह्य होत. सदरु पुस्तक वाचल्यानें आमच्या तरुण मंडळीच्या मनावर

प्रस्तावना.

प्रस्तुत पुस्तक हें प्रसिद्ध वंगनाट्यकार श्रीयुत बाबू अमृत-लाल बोस यांच्या एका नाटकाचें भाषांतर आहे. हें सामाजिक विषयावर लिहिलेलें असून यांत हिंदु स्त्रियांच्या पतिनिष्ठेचें सुंदर चित्र काढलें आहे. इंग्रजी प्रीतिविषयक कादंबऱ्यांच्या वाचनानें अलीकडील तरुण मंडळीपैकीं कांहीं वेडेपीर काल्पनिक प्रणयाच्या नादीं लागून कसे बहकतात व कपटपट्ट वारयोषितांच्या मोहजालांत सांपडून आपलें जगांत कसें हसें करून घेतात हेंही यांत उत्तम रीतीनें दर्शविलें आहे. त्याप्रमाणेंच ऐन तारुण्याच्या भरांत प्रियपतीचा चिरवियोग झाला असतांही हिंदु विधवा दगलबाज आणि कामांध लोकांच्या थापांस न भुलून आपला वर्तनक्रम किती चोख ठेवितात याचें यांत फार मनोहर वर्णन आहे. स्वतःला काडीचाही फायदा नसतांना केवळ अकारण स्नेहानें कांहीं सज्जन लोक या जगांत कशी सहानुभूति दाखवितात हें या पुस्तकावरून चांगलें शिकण्यासारखें आहे. सारांश तरुबालेची पतिनिष्ठा, शांतेचें शुद्ध आचरण, व मृत्युंजय आणि आमोदिनी या रंगेल जोडप्याचें अकारण सौहार्द हीं जितकीं अनुकरणीय आहेत तितकींच अखिलाचें अज्ञान व वेणीदादाचे कपटप्रबंध हीं अनुकंपनीय व गर्ह्य होत-सदरु पुस्तक वाचल्यानें आमच्या तरुण मंडळीच्या मनावर

थोडा बहुत जरी सुपरिणाम झाला तरी माझ्या श्रमांचें सार्थक झालें असें मी समजेन.

श्रीयुत बाबू अमृतलाल बोस मॅनेजर स्टार थियेटर, कलकत्ता, यांनीं उदार अंतःकरणानें आपल्या सर्व पुस्तकांचें भाषांतर करण्याची मला परवानगी दिली याबद्दल मी त्यांचा फार फार आभारी आहे.

तसेंच माझे मित्र श्रीयुत बाबू कालिकांत सेन यांनीं वेळोवेळीं ग्रंथांतील कठिण वाक्याचे अर्थासंबंधानें व वंगसमाजाच्या रीतिरिवाजासंबंधानें योग्य माहिती दिल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

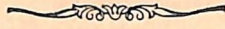
शेवटीं या पुस्तकांतील कविता करून दिल्याबद्दल एका कविमित्राचे, व छपाईचें काम नियमित वेळीं सुंदर करून दिल्याबद्दल निर्णयसागर छापखान्याचे मालक रा. रा. तुकाराम जावजी शेट, जे. पी. यांचे मनापासून आभार मानून हा प्रस्तावनालेख पुरा करितों.

प्रयागराज, चैत्र
शु० १ शके १८२२ }

बा. न. भावे.

नाटकांतील पात्रांची यादी.

पुरुषपात्रें.

मृत्युंजय मल्लिक (वसु)...	एक श्रीमाम् गृहस्थ.
अखिलचंद्र दत्त. (नायक)	मृत्युंजयाचा शेजारी.
वेणीमाधव.	अखिलाचा धर्म-बंधु.
हाराण.	{ मृत्युंजयाच्या दुसऱ्या बाय- कोचा भाऊ.
बिहारी.	
हिरालाल....	{ अखिलाचा सहाध्यायी व पारूलचा काका.
शोभनलाल.	
मधुसिंह, दोन भिकारी व पहारेवाला वगैरे.					वेणीमाधवाचा साथी.
					मथुरेचा चोबे.

मधुसिंह, दोन भिकारी व पहारेवाला वगैरे.

स्त्रीपात्रें.

प्रसन्नमयी.	अखिलचंद्राची आई.
आमोदिनी.	मृत्युंजयाची तिसरी बायको.
तरुबाला. (नायिका)	अखिलाची बायको.
शान्ता. (शानु)...	अखिलाची विधवा बहीण.
दामिनी....	वेणीमाधवाची बायको.
सहचरी....	एक गवळण.
पारूल.	इंग्रजी शिकलेली वारांगना.
वामा.	पारूलची आई.
हेना किसमिस्. }	पारूलच्या ओळखीच्या वारांगना.

॥ श्री ॥

तरुवाला.

प्रथम अंक.

प्रथमगर्भांक.

अखिलचंद्राच्या घराची पडवी.

प्रसन्नमयी व अखिलचंद्र.

प्रसन्न०—खरें ह्यणशील तर मला आपली काशीस पाठीव.

अखिल०—आई, तुझा माझ्यावर हा उगाच राग आहे.

प्रसन्न०—राग कसला बाबा. आतां मी किती दिवस दगदग करूं. तूं आतां मोठा झालास, तुला बरें वाईट कळूं लागलें, आतां आपला संसार कर, अखेरपर्यंत संसारांत पडून मग तीर्थयात्रा वगैरे आह्मीं केव्हां कराव्या ?

अखिल०—तूं गेल्यावर मग मी कोठें जाऊं ?

प्रसन्न०—खरें, खरें, तूं कांहीं आतां लहान मूल नाहींस, आया जन्माला का पुरतात ? माझें काम मीं केलें, तुझें लग्न करून दिलें, आतां आपला संसार कर. एक मूठ-भर अन्नाकरितां मला ही दगदग कशाला ?

अखिल०—आई, मला तुझी समजूत घालतां येत नाहीं. तिचें व माझें पटण्याची आशा नाहीं.

प्रसन्न०—आशा नसायला काय झालें ? माझी सून केवळ लक्ष्मी आहे, जशी रूपानें तशीच गुणानें. मला तर ती विलकूल काम पडूं देत नाही.

अखिल०—काम केल्यानें का कोठें LOVE (लभू) होते ?

प्रसन्न०—काय होतें ?

अखिल०—उभू, लभू, आई, तें तुला कळायचें नाही. तें जर तुला कळतें तर तूं मजवर न रागावतीस.

प्रसन्न०—लग्न झालें, सून घरीं आली, दोन पोरेवाळें झालीं हाच लाभ. दुसरा कसला लाभ.

अखिल०—लाभ नव्हे, लभू, लभू, ज्याला प्रणय किंवा प्रेम ह्मणतात तें.

प्रसन्न०—बोलण्याचालण्यानें प्रणय होतो. तूंच तर सर्व विघडविलेंस. ती कांहीं भांडखोर नाही. ती तर इतकी गरीब आहे कीं बोलायची सोय नाही.

अखिल०—सांगितलें तर तुला कळायचें नाही. बोलण्याचालण्यानें होणारा हा प्रणय नव्हे. तें कांहीं एक निराळेंच तंत्र आहे.

प्रसन्न०—तें कांहीं असो, मला आपली काशीस पाठवून दे कशी ? माझाच एक मधें कांटा आहे. मी दूर असलें ह्मणजे तुमचें सर्व ठीक जुळेल.

अखिल०—आई, तूं रागावतेस त्याला माझा काय उपाय ? जेथें प्रणय नाही तेथें नुसता वरकांतीं आव आणणें मला आवडत नाही. मी जर दहा माझ्या चढणारा असतो तर तुझें ह्मणणें बरोबर होतें. मी आपल्या दुःखांतच चूर आहे.

प्रसन्न०—मी सांगितलें कीं कांहीं कामधंदा कर, तें तुझ्या हातून होत नाहीं. रात्रंदिवस स्वस्थ विचार करीत बसल्यानें मन खराब होतें. वडिलांनीं दोन पैसे ठेविले आहेत तेच का खर्चीत बसायचें. तूं शिकला संवरला आहेस, दोन पैसे मिळीव. कामधंद्याकडे मन लागलें ह्मणजे संसाराकडेही आपोआप लागेल.

अखिल०—चाकरी तर मी मुळींच करणार नाहीं. दुसऱ्याची हांजी हांजी करणें मला नको. वेणीदादानें एक धंदा योजला आहे तर त्याचा विचार घेऊन मला तो करूं देईनास ?

प्रसन्न०—तूच त्याचा विचार घे, शेजाऱ्यापाजाऱ्या वडील माणसांचा सल्ला घे, व जें योग्य वाटेल तें कर. माझी का त्याला ना आहे ?

अखिल०—मग मी का श्रम करण्याला राजी नाहीं ? मला जें सांगशील तें मी करीन. परंतु जबरदस्तीनें केलेल्या लग्नापासून का खरी प्रीति मिळणार ?

प्रसन्न०—काम धंदा तर करूं लाग; मग पाहूं कशी प्रीति होत नाहीं ती. वेणीला एक वेळ मजकडे पाठवून दे.

अखिल०—वरें, पाठवीन. मी आतां जातो.

प्रसन्न०—शेजारच्या आजोबांनीं तुला कशाला बोलाविलें आहे तें एकदां ऐकून जा.

अखिल०—वरें.

[जातो.]

प्रसन्न०—मी जर मेलें तर ह्याचा संसार कसा चालेल ? माझेच नशीब फुटकें नाहीं तर असा मुलगा व अशी सून असून माझ्या कपाळीं सुख कां नसावें ! एखादें नातवंड

होऊन मग काशीस जावें इतकें माझें भाग्य कोठें आहे. ते मेले व सुटले. मीच मात्र करंटी हें दुःख सोसण्यास जीवंत राहिलें आहे. पोरीचेंही कपाळ फुटलें. मोठ्या सायासानें पोराचें लग्न केलें तर सुनेचें व त्याचें पटत नाहीं. मेला एकदा जीवही जाईना.

(शान्ता येते.)

शान्ता.—आई, तूं आतां स्वैपाकाला लागना. वेळ बराच झाला.

प्रसन्न०—बाळे, तूं देवाला जाऊन इतक्या लवकर आलीस हीच मोठी भाग्याची गोष्ट. मी देवळांतून बाहेर पडलें व तूं आंत शिरलीस. त्याला किती बरें वेळ झाला ?

शान्ता.—आई, पूजा करून देवाचीं उपकरणीं वगैरे घांसून संध्याकाळची कामगिरी उरकून घेतली यामुळें थोडा उशीर झाला.

प्रसन्न०—उपकरणीं वगैरे घांसायला एखाद्या मोलकरणीला सांगितलें असतेंस तर ?

शान्ता.—देवाचें काम कोठें मोलकरणीकडून का होतें ? त्या का आपल्यासारखें काळजीनें कामें करतील ? कशी तरी एकदां विगार टाळतात झालें.

प्रसन्न०—सूनवाईनें काहीं खाल्लें का ?

शान्ता.—गवणळणीनें दुधास आज उशीर केला, दूध चुलीवर ठेवलें आहे, तापलें हणजे दूधभात खाईल. स्वयंपाकीणवाईचें तर केव्हांच आटोपलें आहे, व त्या संध्याकाळच्या काहीं तजविर्जीत गुंतल्या आहेत.

प्रसन्न०—खाणें झाल्यावर दूध चुलीवर ठेवलें असतें

तर चाललें नसतें का ? सूनवाईचा आपला निराळाच प्रकार.

शान्ता.—चुलीवर ठेवायला वेळ तो किती लागणार ?

प्रसन्न०—रोज रोज उशिरां खाल्यानें पित्त होऊन तव्येत बिघडेल व मग मलाच काळजीनें मरावें लागेल.

(तरुवाला येते.)

तरुवाला.—काय चाललें आहे ? माझे कामधाम आटोपलें. चूल पेटवून ठेविली आहे. चला आपलीं भांडीं चुलीवर चढवा.

प्रसन्न०—मुली, तूं आमच्या बरोबर उशीर कां करतेस ? स्वयंपाक केव्हांचा झाला आहे. वेळींच दोन घांस खाल्ले ह्मणजे बरें.

तरुवाला.—उशीर कसला. आपण जे लाडू करून ठेवले आहेत त्यांतला एक लाडू आंगधुणें वगैरे आटोपून मीं खाल्ला.

प्रसन्न०—तुला योग्य दिसेल तें कर. मी आणखी किती दिवस ? आहें तोंपर्यंत सर्व शिकून संवरून घे.

तरुवाला.—आपण कोठें जाणार ?

प्रसन्न०—मी अमर का आहे ? दोन दिवस आहें तोंपर्यंत तीर्थयात्रा वगैरे करून कांहीं सार्थक नको का करायला ? आईबाप मग मुलांचीं लग्नें वगैरे करून देतात, तीं ह्याच करितां ना ? अखिलाला व तुला लहानाची मोठी केली. आतां तुझाला कळूं लागलें. आतां मला परवानगी द्या.

शान्ता.—तें दादाच्या हातीं, वहिनी काय करणार ?

प्रसन्न०—आह्मी काय केलें ? आह्मी काय सुना न-

व्हतों ? आमच्या सासूबाईंनीं हातांत धरून मला शिकवले
संवरले ह्मणून तर मला हल्लीं सासूपणा आला आहे.

शान्ता.—माझ्या बाबासारखीं माणसें कोठलीं मिळायला ? दादा तर वहिनीला वाग्यासही उभा राहूं देत नाहीं.

प्रसन्न०—पुरुष असे रागावतात ह्मणून बायकांनीं मरायचें का आहे ? त्यांच्या पुढें पुढें करावें, थोडीं आर्जवें करावीं ह्मणजे आपोआपच त्यांचा राग जातो.

शान्ता.—वहिनी जात का नाहीं ? पण दादा कसें करतो तें वधितलेस का ?

तरुवाला.—वन्सें, सासूबाईंनां घेऊन लवकर या. चूल विझली देखील असेल. मी जाऊन पहाते. [जाते.

शान्ता.—आई, चल फार उशीर झाला.

प्रसन्न०—जशी मी अभागी तशीच सूनवाईची आईही आहे. माझ्या सुनेसारखें दुःखी कोणीही नाहीं.

शान्ता.—आई, ह्या गोष्टी कधींच संपायच्या नाहींत. चल लवकर व स्वयंपाकाला लाग.

प्रसन्न०—चल तर. जय हरी.

[दोघी जातात.

द्वितीयगर्भाक.

मृत्युंजयाची बैठक.

(मृत्युंजय बसला असतांना अखिलचंद्र येतो.)

अखिल०—आजोबा, मला बोलावलां कां होतें ?

मृत्युं०—हो, हो, यावें यावें संबंधी.

अखिल०—तीन वेळ लग्न करूनही संबंधी करण्याची आजोबांची हौस अजून पुरी झाली नाहीं असें वाटतें.

मृत्युं०—ते निराळे संबंधी, तूं खरा संबंधी, त्यांची तुझी का बरोबरी ?

अखिल०—मला कशाला बोलावले ?

मृत्युं०—कशाला बोलावले हें बघ, तीन वेळ लग्न केलें, पोरवाळ कांहीं झालें नाहीं. आतां निश्चय केला आहे कीं पुन्हां लग्न करवायचें नाहीं. तुझी बायको आतां चांगली न्हातीधुती झाली असून तूं तर तिजकडे दुकूनही बघत नाहींस. परती माझ्या का हवालीं करीनास ?

अखिल०—तुझीच तर लग्न करून दिलें, वाटेल तर घेऊन जा, माझी कांहीं हरकत नाहीं. माझा काय त्यांत संबंध ?

मृत्युं०—तुझी हरकत नाहीं हें मला ठाऊक आहे, परंतु घरांतून मला कळलें आहे कीं ती तुझ्या नांवानें रडून रडून मरते आहे.

अखिल०—थडा नव्हे, आईबरोबर आतां ह्याच गोष्टी चालल्या होत्या. तुझी लग्न करून दिलें, तिनें खावें, प्यावें व घरांत रहावें; वस्स. ह्याहून जास्त कांहीं एक संबंध नको.

मृत्युं०—त्याबद्दल माझे बोलणें नाहीं. पुन्हां पुन्हां मनांत

व्हतों ? आमच्या सासूवाइंनीं हातांत धरून मला शिकवले
संवरले हणून तर मला हल्लीं सासूपणा आला आहे.

शान्ता.—माइया बाबासारखीं माणसें कोठलीं मिळा-
यला ? दादा तर वहिनीला वाग्यासही उभा राहूं देत नाहीं.

प्रसन्न०—पुरुष असे रागावतात हणून बायकांनीं मरा-
यचे का आहे ? त्यांच्या पुढें पुढें करावें, थोडीं आर्जवें करावीं
हणजे आपोआपच त्यांचा राग जातो.

शान्ता.—वहिनी जात का नाहीं ? पण दादा कसें
करतो तें वधितलेस का ?

तरुबाला.—वन्सें, सासूवाइंनां घेऊन लवकर या.
चूल विझली देखील असेल. मी जाऊन पहाते. [जाते.

शान्ता.—आई, चल फार उशीर झाला.

प्रसन्न०—जशी मी अभागी तशीच सूनवाइची आईही
आहे. माइया सुनेसारखें दुःखी कोणीही नाहीं.

शान्ता.—आई, ह्या गोष्टी कधींच संपायच्या नाहींत.
चल लवकर व स्वयंपाकाला लाग.

प्रसन्न०—चल तर. जय हरी.

[दोघी जातात.

द्वितीयगर्भाक.

मृत्युंजयाची बैठक.

(मृत्युंजय बसला असतांना अखिलचंद्र येतो.)

अखिल०—आजोबा, मला बोलावलां कां होतें ?

मृत्युं०—हो, हो, यावें यावें संबंधी.

अखिल०—तीन वेळ लग्न करूनही संबंधी करण्याची आजोबांची हौस अजून पुरी झाली नाहीं असें वाटतें.

मृत्युं०—ते निराळे संबंधी, तूं खरा संबंधी, त्यांची तुझी का बरोबरी ?

अखिल०—मला कशाला बोलावले ?

मृत्युं०—कशाला बोलावले हें बघ, तीन वेळ लग्न केले, पोरबाळ कांहीं झालें नाहीं. आतां निश्चय केला आहे कीं पुन्हां लग्न करवायाचें नाहीं. तुझी बायको आतां चांगली न्हातीधुती झाली असून तूं तर तिजकडे दुकूनही बघत नाहींस. परती माझ्या का हवालें करीनास ?

अखिल०—तुझीच तर लग्न करून दिलें, वाटेल तर घेऊन जा, माझी कांहीं हरकत नाहीं. माझा काय त्यांत संबंध ?

मृत्युं०—तुझी हरकत नाहीं हें मला ठाऊक आहे, परंतु घरांतून मला कळलें आहे कीं ती तुझ्या नांवानें रडून रडून मरते आहे.

अखिल०—थट्टा नव्हे, आईबरोबर आतां ह्याच गोष्टी चालल्या होत्या. तुझी लग्न करून दिलें, तिनें खावें, प्यावें व घरांत रहावें; बस्स. ह्याहून जास्त कांहीं एक संबंध नको.

मृत्युं०—त्याबद्दल माझे बोलणें नाहीं. पुन्हां पुन्हां मनांत

येतें कीं तिला आपणच घेऊन जावें. पोरीला लग्न करून आणिली आहे, पोरीनें कोठें जावें ? शिवाय तुझ्या आजीला सवत कुठली खपायला. एक काम कर, एक चांगला तरणा वांड नोकर बायकोकरितां ठेव, त्याचा पगार मुकाट्यानें मी देईन. समजलें, आलें ध्यानांत ?

अखिल०—याचकरितां कां तुहीं मला बोलावलेत ? मी जातो.

मृत्युं०—अरे बैसरे, आह्मी ह्यातारे आपले मूर्ख. तुहीं आजकालचीं नवीं माणसें इंग्रजी शिकलेलीं. बरें पण लग्नाच्या स्त्रीला सोडणें हें चांगलें का ?

अखिल०—कोणाचें लग्न ? कोणाची बायको ? स्वतांच्या पसंतीनें का मीं लग्न केलें ?

मृत्युं०—तुझे लग्न असें तसें नाही. तुझ्या बायकोच्या उष्टावणाचे पूर्वीच वाङ्निश्चय झाला होता. तुझे वडील व सासरे एकाच कचेरींत नोकर होते. समजलें ? त्या वेळींच तुझ्या वडिलांनीं पार्वतीबाबूला सांगितलें होतें कीं जर तुह्यांला मुळगी झाली तर आमच्या मुलाशीं तिचें लग्न करावें. समजलें ? मरायचे वेळीं देखील तुझ्या बापानें मला सांगितलें कीं काका, माझ्या अखिलाचें लग्न पार्वतीबाबूच्या मुलीबरोबरच करा.

अखिल०—आजोबा, पहा हा केवढा अन्याय ! बाबा ह्मणाले होते ह्मणूनच न पहातां न संवरतां लग्न करावें ? जिच्या संगतींत जन्म घालवावयाचा तिची स्वतां पसंती केल्याशिवाय प्रीति कशी उत्पन्न होईल ?

मृत्युं०—कां होणार नाही ? आईबाप तर कोणी स्वतां

पसंत करीत नाहीना ? मग त्यांजबद्दल कशी प्रीति जडते ? भावांबहिणींची तर पसंती नसते ना ? मग त्यांची कशी प्रीति जमते ? तशीच स्त्री. समजलें ? प्रीति एकत्र राहिल्यानें जडते.

अखिल०—मी जी प्रीति ह्मणतो ती तुझाला कळावयाची नाही.

मृत्युं०—नुकतें कोठें एक लग्न झालें, अद्याप संसार वगैरे कांहीं झाला नाही तोंच तुला प्रेमाचें रहस्य कळलें; व मी तीन लग्नें करूनही मला समजत नाही. माझे पहिलें लग्न वडिलांनीं करून दिलें होतें. बायको काळीबेंद्री रासवटच होती. तिच्या संगतींत थोडे दिवस काढले. स्वरूपानें ती कशीही असो परंतु स्वयंपाक मात्र फार उत्तम करी यामुळें स्वरूप वगैरे सर्व विसरलों. पुढें ती मेल्यावर हाराणच्या बहिणीशीं लग्न केलें. तीही कांहीं स्वरूपानें अप्सरा नव्हती परंतु माझी सेवा करण्यांत मात्र दक्ष असे. यामुळें स्वरूपाकडे सहजच दुर्लक्ष झालें. तिच्या नंतर तुझ्या धाकट्या आजीची पाळी आली. तिला तर तूं नेहमीं पाहातोसच. माझी गोष्ट ऐक. फार नाही, फक्त तीन महिने तुझी एकत्र रहा. मग पाहीन तुला कसें बाहेर जावेंसें वाटतें तें ?

अखिल०—आजोबा, तें मात्र माझ्या हातून होणें नाही.

मृत्युं०—माझी गोष्ट ऐक. संसार क तीन वेळ लग्न करून कांहीं पोरवाळ नाही, तुझी आह्मी एक जातीचे, शिवाय शेजारी. तुझ्याशिवाय माझ्या गणागोताचें दुसरें कोणी नाही. त्यांतून तुझा बाप मला काका मानी; व मला देखील तूं नातवासारखाच आहेस. तुमचें आमचें थोडेंसें नातेंही आहे. दत्तक घेण्याची माझी इच्छा नाही. तुझ्या

येतें कीं तिला आपणच घेऊन जावें. पोरीला लग्न करून आणिली आहे, पोरीनें कोठें जावें ? शिवाय तुझ्या आजीला सवत कुठली खपायला. एक काम कर, एक चांगला तरणा बांड नोकर बायकोकरितां ठेव, त्याचा पगार मुकादद्यानें मी देईन. समजलें, आलें ध्यानांत ?

अखिल०—याचकरितां कां तुहीं मला बोलावलेत ? मी जातो.

मृत्युं०—अरे वैसरे, आह्मी ह्यातारे आपले मूर्ख. तुह्मी आजकालचीं नवीं माणसें इंग्रजी शिकलेलीं. बरें पण लग्नाच्या स्त्रीला सोडणें हें चांगलें का ?

अखिल०—कोणाचें लग्न ? कोणाची बायको ? स्वतांच्या पसंतीनें का मीं लग्न केलें ?

मृत्युं०—तुझे लग्न असें तसें नाहीं. तुझ्या बायकोच्या उष्ट्रावणाचे पूर्वीच वाड्निश्चय झाला होता. तुझे वडील व सासरे एकाच कचेरींत नोकर होते. समजलें ? त्या वेळींच तुझ्या वडिलांनीं पार्वतीबाबूला सांगितलें होतें कीं जर तुह्मांला मुळगी झाली तर आमच्या मुलाशीं तिचें लग्न करावें. समजलें ? मरायचे वेळीं देखील तुझ्या बापानें मला सांगितलें कीं काका, माझ्या अखिलाचें लग्न पार्वतीबाबूच्या मुलीबरोबरच करा.

अखिल०—आजोबा, पहा हा केवढा अन्याय ! बाबा ह्मणाले होते ह्मणूनच न पहातां न संवरतां लग्न करावें ? जिच्या संगतींत जन्म घालवावयाचा तिची स्वतां पसंती केल्याशिवाय प्रीति कशी उत्पन्न होईल ?

मृत्युं०—कां होणार नाहीं ? आईबाप तर कोणी स्वतां

पसंत करीत नाहीना ? मग त्यांजबद्दल कशी प्रीति जडते ? भावांबहिणींची तर पसंती नसते ना ? मग त्यांची कशी प्रीति जमते ? तशीच स्त्री. समजलें ? प्रीति एकत्र राहिल्यानें जडते.

अखिल०—मी जी प्रीति ह्मणतो ती तुझांला कळाव-याची नाही.

मृत्युं०—नुकतें कोठें एक लग्न झालें, अद्याप संसार वगैरे कांहीं झाला नाही तोंच तुला प्रेमाचें रहस्य कळलें; व मी तीन लग्नें करूनही मला समजत नाही. माझे पहिलें लग्न वडिलांनीं करून दिलें होतें. बायको काळीबेंद्री रासवटच होती. तिच्या संगतींत थोडे दिवस काढले. स्वरूपानें ती कशीही असो परंतु स्वयंपाक मात्र फार उत्तम करी यामुळें स्वरूप वगैरे सर्व विसरलों. पुढें ती मेल्यावर हाराणच्या बहिणीशीं लग्न केलें. तीही कांहीं स्वरूपानें अप्सरा नव्हती परंतु माझी सेवा करण्यांत मात्र दक्ष असे. यामुळें स्वरूपाकडे सहजच दुर्लक्ष झालें. तिच्या नंतर तुझ्या धाकट्या आजीची पाळी आली. तिला तर तूं नेहमीं पाहातोसच. माझी गोष्ट ऐक. फार नाही, फक्त तीन महिने तुझी एकत्र रहा. मग पाहीन तुला कसें बाहेर जावेंसें वाटतें तें ?

अखिल०—आजोबा, तें मात्र माझ्या हातून होणें नाही.

मृत्युं०—माझी गोष्ट ऐक. संसार कः तीन वेळ लग्न करून कांहीं पोरवाळ नाही, तुझी आह्मी एक जातीचे, शिवाय शेजारी. तुझ्याशिवाय माझ्या गणागोताचें दुसरें कोणी नाही. त्यांतून तुझा बाप मला काका मानी; व मला देखील तूं नातवासारखाच आहेस. तुमचें आमचें थोडेंसें नातेंही आहे. दत्तक घेण्याची माझी इच्छा नाही. तुझ्या

छोट्या आजीची खाण्यापिण्याची तरतूद व हाराणला कामधं-
घाला लावण्याला थोडीशी पुंजी खेरीज करून जें काय
मजजवळ आहे तें देण्याला तुझ्याशिवाय मला दुसरें कोणी
नाहीं. समजलें ? संसार कर. माझी नातसून साक्षात् लक्ष्मी
आहे. तूं लक्ष्मीपती होशील.

(हाराण येतो.)

हाराण.—मल्लिक महाराज,

मृत्युं०—कां रे हरू, तूं असा दुःखी कां ?

हाराण.—मला थोडी अफू विकत आणून द्या, मी मरतो.

अखिल०—कारे हरूदादा, तुला झालें काय ?

हाराण.—प्राण जातो आहे, तिच्याकरितां प्राण जातो
आहे.

मृत्युं०—हें बघ, दुर्दैवी पोर वेडें झालें आहे. कां हो
शालक, तुमच्या वेडाचें कारण कोण ?

हाराण.—तुझांला काय त्याचें ? तुझांला थड्या सुचते
आहे. ज्यावर प्रसंग येतो त्यालाच समजतें.

मृत्युं०—विधीबरोबर तुझे भांडणाविडण झालें कीं काय ?

हाराण.—अरे राम, ती गोष्ट काढूं नका. ती तर इ-
तकी खट्याळ आहे कीं शहाणा मनुष्य तिजकडे दुंकून
देखील पाहणार नाहीं.

मृत्युं०—मग या वेळीं कोणाची पाळी आहे ?

हाराण.—अखिलदादा, कोणाजवळ बोल्दं नकोस. या
वेळीं वेढ्या सहचरीनें माझा सर्वस्वीं नाश केला आहे.
काखेंत दुधाचा हांडा घेऊन दूध घालीत फिरते, आणि
मला वेड लावते.

मृत्युं०—हा मूर्खा! ती ह्यातारी, कुरूप आणि तिच्या-
करितां अशी दशा? धिक्कार असो तुला.

अखिल०—जर खरा प्रणय असेल तर तें सांगतां या-
यचें नाही.

मृत्युं०—प्रणय कसला? प्रलय! सहचरी तर मूर्ति-
मंत महामारी आहे.

हाराण.—तें काहीं असो. माझा प्राण चालला.

मृत्युं०—हरू, माझी गोष्ट ऐक. मी उपाध्याया विचा-
रून तुझे लग्न ठरविलें आहे. ऐक, लग्न कर, अशा वेडांत
शिरून नकोस.

हाराण.—तें व्हायचें नाही. माझे मन कोठें माझ्या ता-
व्यांत आहे? लग्न करून घेऊन एकीचाच गुलाम होऊन रा-
हणें मला कोठें पसंत आहे?

मृत्युं०—चांडाळा, लग्न कर, लग्न कर, मी तुझे लग्न
करून देतो.

(आमोदिनी येते.)

आमो०—तो देवडीवरील पाहेरेवाला गेला त्याला
जडावाच्या पाटल्यांचा निरोप सांगितला का ?

मृत्युं०—सांगितला, सांगितला, समजलीस.

अखिल०—धाकटी आजी, मजकडे पाहिलेंस का ?

आमो०—जा, मी नाहीं तुझ्याशीं बोलत. जो बायकोकडे
जावयास भितो, तो का पुरुष?

मृत्युं०—अग, अखिलाला सांगितलें आहे कीं, मी दत्तक
घेणार नाहीं, पण तूं त्याला चांगलें समजून सांग.

आमो०—ज्याला जें चांगलें वाटेल त्यानें तें करावें.

माझ्या लाडक्या तरूवर जो प्रीति करीत नाही त्याबरोबर मी अक्षर देखील बोलणार नाही.

अखिल०—आजी, अशी रागावतेस कां? आमचें प्रेम जुळत नाही.

आमो०—प्रेमाचें काहीं ज्ञान आहे? का नुसतीं बुकेंच पडलास?

अखिल०—खरें प्रेम ह्मटलें तर बुकांतच आहे.

आमो०—तर आजपासून असें कर कीं एखाद्या छाप-खान्यांत जाऊन निजत जा. जर तूं माझ्या हातीं असतास—

अखिल०—तुझी तर खऱ्या प्रेमळ.

आमो०—माझी तरू काय वाईट आहे?

हाराण.—सहचरीची सर कोणालाही नाही.

मृत्युं०—हें बघ ए, काहीं दिवस आपण बदलावदली करूं.

आमो०—तसें झालें ह्मणजे तुझाला मात्र फांके पडतील.

मृत्युं०—बेव्या अखिलाला अशा चांगल्या बायकोची योग्यताच कोठें कळते आहे. आज समजेल, उद्यां समजेल, अशा आशेवर मी आहे. ह्मटलेंच आहे.

“तारुण्यांधा, गृहस्त्री जरि नच तुजला आजही गोड वाटे । पश्चात्तापें पुढें तूं ढळढळ रडशी; वाक्य माझे न खोटें ॥”

अखिल०—आजी, मजवर रागाजं नकोस. जर माझ्या हातीं असतें तर मी तिच्यावर प्रेम केलें असतें.

हाराण.—हातीं नाही हें तर सांगितलेंच. नाही तर सहचरीकरितां मी कशाला वेडा झालों असतो?

आमो०—चला आतां घरांत. उकाड्यामुळें झोंप येत नाही, ह्मणून तिसऱ्या मजल्याच्या गच्चीवर बिछाना घातला

आहे. चला तर तिकडेच—अखिल, तूही आमचें नवीन घर पाहिलें नाहींस, तूही चल.

अखिल०—चला, तर.

मृत्युं०—चल, हरू.

हाराण.—मी नाहीं येत जा. मी आपला येथेंच वसून विचार करतो. सहचरी, सहचरी, सहा शेर दर. ताई, तूं एक ठिकाणचा दुधाचा रतीव लावशील? मी ठरवून देईन. रुपयाला सहा शेर. आपल्या समोर दूध काढून देईल.

आमो०—असें असेल तर घेईन. आतां चला.

मृत्युं०—चल, रे नातवा.

[हाराणशिवाण सर्व जातात.]

हाराण.—ओहो, अगे सहचरी, ग सहचरी!

[जातो.]

तृतीयगर्भांक.

वेणीदादाचें घर.

(वेणी येतो.)

वेणी०—होम्योपाथी ह्मणजे अगदी सोपी आहे. त्यांत शिकायचें काय आहे. बुकें पाहून पाहून सुद्धां चिकित्सा करतां येते. एकोनाईट, बेलाडोना, पल्सेटीला व नक्सव्हॉमिका या चार औषधांपैकीं कोणचें ना कोणचें तरी औषध सर्व रोगांवर आपलें लागू पडावयाचेंच परंतु एक डिस्पेन्सरी व एक गाडी असल्याशिवाय धंदा चांगला चालावयाचा

नाही व प्रसिद्धीही होणार नाही. पुष्कळ थापा देऊन अ-
 खिलाला एक धंदा काढायची तर मसलत दिली आहेच.
 तर मग डिस्पेन्सरीच कां काढूं नये? त्याच्या आईला देखील
 वळवून घेतां येईल. पहावें काय ईश्वराची इच्छा आहे ती.
 मी इतकी काळजी वाहतों, श्रम करितों परंतु एक दिवस
 सुद्धां सुखाचा जात नाही. पण तिकडे अखिलाची मजा
 पहा. पायावर पाय टाकून स्वस्थ बसून चैन उडवितो. बा-
 पाच्या पैशावर मजा करतो आहे. पैशाकडे पैसा जातो
 ह्मणतात तें कांहीं खोटें नाही. त्याची विधवा बहीण आ-
 पल्या सासरची संपत्ति आणून त्याच्याच घरी राहिली आहे.
 त्यावर तर याची सर्व चैन चालली आहे. कोणच्या तरी
 उपायानें शान्तेला आपलीशी केली पाहिजे. अन्यायाची व
 पापाची गोष्ट तर तिला बिलकूल खपावयाची नाही. तिची
 समजूत घालून जर पुनर्विवाहाला तिला राजी केली तर पै-
 शाचा पैसा मिळून वर सुरेख बायकोही मिळेल. माझी
 सध्याची बायको तर बोद्धून बोद्धून काळजाला घरे पाडते.
 अखिलाचें वाटोळें केल्याशिवाय कांहीं व्हावयाचें नाही. त्या
 कार्मीं हिराची योजना केली आहे. पहावें काय होतें तें.
 एक डिस्पेन्सरी व एक गाडी पाहिजेच पाहिजे, घर तर
 सुरेख मिळालेंच आहे. त्याचें भाडें दिलें नाही ह्मणून मा-
 लकानें नोटीस देण्याची धमकी दिली आहे. थोडे पैसे मि-
 ळाल्यावर त्याचें दोन महिन्यांचें भाडें फेंकून दिलें ह्मणजे
 कांहीं दिवस तरी मागचा त्रास चुकेल.

पडद्यांत—वेणीबाबू, वेणीबाबू.

वेणी०—कोण आहे ?

पडद्यांत—मी हिरालाल.

वेणी०—मी तर तुझ्या नांवाचा जप चालविला आहे. वर ये. (आपणाशीं) जर कांहीं जमलें तर या पोराची कांहीं तरी तजवीज केली पाहिजे.

(हिरालाल येतो.)

हिरा०—वेणीबाबू, फार मजा झाली. बाबूचें ठरलें.

वेणी०—कोण बाबू ?

हिरा०—अखिलबाबू. बहुतेक वाहवलाच.

वेणी०—अखिल ? काय, झालें काय ?

हिरा०—मला त्यानें बोलावणें पाठविलें आणि मी त्याला घेऊन गेलों.

वेणी०—कोठें ?

हिरा०—पारूलच्या घरीं.

वेणी०—वेश्येचे घरीं ? तें कसें ?

हिरा०—पारूल हणजे शाळेंतील पोरांना आपल्या जाळ्यांत ओढण्यांत पक्की अड्डल. ती एके दिवशीं संध्याकाळचे वेळीं मोकळे केंस विंचरीत गर्बींत खुर्चीवर बसली होती, ती सहज अखिलच्या दृष्टीस पडली. भीतीमुळें त्याला त्या वेळीं तिच्या घरांत शिरतां येईना. हणून त्यानें आज मला बोलावणें पाठविलें, आणि मीं त्याला तिकडे नेलें.

वेणी०—काय ? अखिल गेला होता ? वेश्येचें नांव ऐकतांच त्याच्या अंगाचा तर संताप होई.

हिरा०—मग मजा ती कसली ? तो हणाला ही वेश्या नव्हे. जी इंग्रजी शिकली, जी चांगलें समजते संवरते ती

का वेश्या हणायची. पारूल हणजे रामचंद्राची मुलगी. तरुण माणसांना फसविण्यांत मोठी चतुर. तिनें आपलें मूळचें स्वरूप सर्वस्वीं बदलून टाकिलें आहे. तिला समजलें आहे कीं शिकलेल्या लोकांना आपल्या जाळ्यांत अडकावयाला जुन्या रीति कांहीं कामाच्या नाहींत, हणून इंग्रजी वगैरे शिकून तिनें नवीनच तन्हा काढिली आहे.

वेणी०—मग अखिल गेलाच होता हणायचा ?

हिरा०—हो, हो, माझ्या बरोबर. तिनें आपलें जाळें अशा शिताफीनें पसरलें कीं मला माझे हंसें दाबतां दाबतां पुरेवाट झाली. नुसत्या विद्वत्तेच्या गोष्टी; व वर फक्त 'लव्ह' हणत होता. माझा कांहीं वाईट हेतु नाहीं, मला फक्त 'लव्ह' पाहिजे, मी प्रेमाचा भुकेला आहे.

वेणी०—हा तर त्याचा मोठा Weak point आहे.

हिरा०—अशा रीतीनें जर त्यांचें जुळलें तर वाईट हेतु वगैरे सर्व विसरून जाईल.

वेणी०—आजची तुझी बातमी ऐकून मी फार खुष झालों आहे. अखिलचें मन तिकडे लागलेंच, तर त्याच्या आईकडून कोणच्या ना कोणच्या युक्तीनें पैसे काढून डिस्पेन्सरी काढण्याचें जुळेल. डिस्पेन्सरी मात्र थाटदार पाहिजे.

हिरा०—मग माझे काय करणार ?

वेणी०—डिस्पेन्सरी काढल्यावर तुझीही कांहीं सोय करीन. तुला कंपौंडरी करतां येईल कीं नाहीं ?

हिरा०—पाहिल्या संवरल्यावर न यायला काय झालें ? कांहीं असो, लवकर कांहीं तरी व्यवस्था करा हणजे झालें. मी आतां जातो. [जातो.]

वेणी०—परमेश्वरकृपेनें जर अखिल तू हेरख्याली झाला तर त्याच्या घरचा मीच मुखत्यार. मग शान्ता मिळायला काय उशीर.

(दामिनी येते.)

दामिनी.—कां हो कांहीं खर्चायला घाना ? चूल पेटवायला हावी कां नको.

वेणी०—तुला ठाऊक आहेच कीं हल्लीं माझा हात खाली आहे. चार दिवस चालीव कसें तरी.

दामिनी.—तुझीच चालवा. माझ्या हातून नाहीं होत. पांच रुपये कधीं दिले होते त्याची आठवण आहे का ?

वेणी०—रुपयेच नाहींत त्याला मी काय करूं ? मलेरिया तापाच्या औषधाची विक्री नुकतीच बंद झाली आहे. मी एक फार्स लिहिला आहे. तो ज्याला ज्याला वाचून दाखविला आहे त्याच्या त्याच्या डोळ्यांतून टिपें पाडलीं आहेत. परंतु कोणत्याच नाटकाचा म्यानेजर त्याचा प्रयोग करण्याचें पत्करीत नाहीं. “प्रणयप्रवेश” नांवाचें एक पुस्तक लिहून तयार आहे. तें छाप्याचा उशीर, कीं विक्री झालीच समज. नाहीं झाली तर “गुप्तप्रेम” नांवाच्या कादंबरीच्या प्रती सडत पडल्या आहेत त्या बक्षिसादाखल देऊं. केवळ टपालहंशिलाबद्दल फक्त एक रुपया दहा आणे घेऊन फुकट पुस्तक देण्याची जाहिरात दिलीच आहे. आतां हां हां ह्मणतां विक्री. छापखान्याचीही व्यवस्था केली आहे, परंतु कागद कोठें उधार मिळत नाहींत. त्याला काय करूं ?

दामिनी.—मला तें कांहीं समजत नाहीं. माझ्याच्यानें हें गाडें कांहीं लोटत नाहीं.

वेणी०—वेडे, रागावतेस काय? कोठून पैसे आणूं तें तर सांग.

दामिनी.—तें मला नाहीं ठाऊक. माझ्याच्यानें कांहीं होत नाहीं.

वेणी०—हें बघ, मला अशी संतापवूं नकोस.

दामिनी.—संताप कसला. संसाराचा खर्च चालवितां येत नाहीं. आणखी वर राग. उं:, त्या रागाला कोण भीक घालते?

वेणी०—फार रागावलीस ग.

दामिनी.—तुमच्या ह्या सर्व थापा बाजूला ठेवा नू पैसा आणा. पैशाशिवाय संसाराचा गाडा माझ्याच्यानें चालायचा नाहीं.

[पडद्यांतून अखिल—वेणीदादा आहेत का वर.]

वेणी०—कोण, अखिल, तूं का? वर ये. (बायकोस) त्याच्या समोर भांडण विंडण कांहीं काढूं नकोस. नुसत्या प्रेमाच्या गोष्टी चालूं देत.

(अखिल येतो.)

अखिल०—एक वेळ मी येऊन गेलों. घड्याळाचें जर तुझें काम झालें असेल तर दे बघूं.

वेणी०—आतां घेऊन जा, पण घड्याळाचें—

दामिनी.—कांही भाउजी, हें काय तुमचें लक्षण? तुम्ही बायकोला जवळ देखील येऊं देत नाहीं, ह्मणून ऐकतें.

अखिल०—प्रणय नसेल तर ऐक्य कसें होईल?

दामिनी.—तुमचें हें पांडित्य राहूं द्या. लग्न करायचें व घरांत रहायचें नाहीं ही कोठली रीत?

वेणी०—जाऊं देत त्या गोष्टी. अखिलाकरितां दोन विडे तर घेऊन ये.

[दामिनी जाते.]

कांरे अखिलदादा, माझ्या मनांत होम्योपाथी प्रॅक्टिस करायची आहे, पण डिस्पेन्सरीशिवाय तें जुळावयाचें नाहीं. तूं दोन हजार रुपये दे. तुम्ही आम्ही एक डिस्पेन्सरी चालवूं ? महिना फायद्याचे शंभर रुपये मजकडे लागले.

अखिल०—व्यवस्था पाहण्याचें काम तूं पत्करीत असशील तर माझा रुकार आहे. माझ्या जिवाला चैन नाहीं. मी तुला काय सांगायला आलों आहे तें ऐक. पवित्र प्रणयाला कोणी व्यभिचार हणेल का ?

वेणी०—पवित्र प्रण्यांत व्यभिचार कसला ?

अखिल०—मनांत कांहीं कुभाव न ठेवतां एखाद्या स्त्रीशीं बोलण्यांत कांहीं दोष आहे का ?

वेणी०—काय आहे तें तर मला कळूं दे.

अखिल०—वेणीदादा, एका स्त्रीशीं माझें भाषण झालें आहे. ती वेश्या कुळांत जन्मली आहे हें खरें, परंतु वेश्येचे ढंग तिच्या अर्गीं बिलकुल नाहींत. माझ्या समोर तिनें (Gray's Fable) कविता पाठ हटली. तूं एक दिवस माझ्या बरोबर चल नू तिला पहाच. मीं केलेल्या कविता पाहण्याचें तिच्या मनांत फार आहे. थोड्या बरोबरच घेऊन जाऊं.

वेणी०—हें बघ तूं आपल्याच सुखाची काळजी करतोस. तुझा माझा दुजाभाव नाहीं हणूनच विचारितों कीं तूं शान्तेचें काय करणार ? केवळ सोळा वर्षांची पोरगी

वैधव्य भोगते आहे, आणि तूं तें पाहतोस, व स्वतां प्रणय प्रणय ह्मणून वेडा झाला आहेस. ती विचारी अबला ! विचार कर; तिच्या हृदयांत प्रणय नाही का ?

अखिल०—तिचें लग्न होत असेल तर माझी कांहीं हरकत नाही. परंतु आईच्या मात्र तें विचारास यायचें नाही.

वेणी०—तर आतां जा. परंतु ज्या स्त्रीची आतां गोष्ट सांगितलीस ती खरीच सुंदर आहे का ?

अखिल०—स्वर्गीय ! पवित्र ! कवितामय ! प्रणयपूर्ण ! रोम्यांटिक ! रोम्यांटिक ! पाहिल्याशिवाय तुला कळावयाचें नाही. एक दिवस मजबरोबर चल.

वेणी०—तूं ह्मणशील तेव्हां चढूं. घड्याळाची तूं गोष्ट काढलीस त्याबद्दल मला मोठी शरम वाटते.

अखिल०—(मनाशीं) अहाहा काय मौज !

(दामिनी येते.)

दामिनी—भाउजी, हे विडे घ्या.

अखिल०—आं.

दामिनी—कां घाबरलांसे ? विडा घ्या.

वेणी०—प्रिये, त्या घड्याळाची हकीकत मी अखिल-दादाला सांगतो. दादा, सांगूं तुला काय झालें तें ? सहज-गल्या त्याचें भिंग फुटलें ह्मणून एका घड्याळजीकडे दुरु-स्तीला दिलें. मागून असें कळलें कीं तो दुकानविकान मोडून फरारी झाला. आतां लवकर मी तुला दुसरें विकतच घेऊन देईन.

अखिल०—गेलें तर गेलें. त्यांत काय आहे. मी आतां जातो. मी जाईन तेव्हां तूं येशील ना ?

“ज्योत्स्नायुक्त कुसुमलता !”

(अखिल जातो.)

वेणी०—औषध चांगलें लागू पडलें आहे. सर्व ठीक जुळेल. पैसे हातीं येतील व शान्ताही मिळेल. जा तूं स्वयंपाक वगैरे कर.

दामिनी.—स्वयंपाक कसला करूं ? घरांत काय आहे ? आतां खायचें काय ?

वेणी०—सर्व ठीक जमेल. आजचें कसें तरी कर ह्मणजे झालें.

दामिनी.—घड्याळाचें विंग फोडायचें माझ्या मनांत होतें. त्यांतले मला कायते दहाच रुपये दिले कीं नाहीं; व बाकीचे सर्व तुह्मीच गाड्या घोड्यांत व चैनांत उधळलेत. मी दुर्दैवी, अशांच्या पदरांत पडलें आहे कीं मला एक दिवस देखील सुखाचा जात नाहीं.

वेणी०—सुख होईल, सर्व काहीं होईल. जरा दमानें घे ह्मणजे सर्व तजवीज करतो. एकदा होम्योपाथी मुरू झाली कीं पैसेच पैसे.

दामिनी०—तुमचें ह्मणणें मला काहीं कळत नाहीं. जळ्या ब्रह्मदेवानें माझी अशाची गांठ घातली आहे कीं मी दुखांतच मरावें.

वेणी०—शीतला भव, शीतला भव; थोडी शांत हो.

दामिनी०—तुमचें मला एक अक्षर देखील ऐकायला नको. देवानें सुखाचा एक दिवस देखील माझ्या वांग्यास दिला नाहीं.

(पडद्यांत) **मधु०**—वेणीबाबु आहेत का घरीं ?

वेणी०—चूप, चूप, कोण मधुसिंह?

(पडद्यांत) मधु०—हो मीच, वर येऊं का?

वेणी०—ये. (दामिनीस) डोळे पूस. अजून स्फुंदतेस. हा मधुसिंह आला आहे. आटप आटप लौकर. मी तुझ्या डोळ्यांत फुंकर घालतो. एकदां हांसून मजकडे पहा पाहूं?

(मधुसिंह येतो.)

डोळ्यांत कांहीं गेलें असलें तर दोन पावलें मागें चालावें, ह्मणजे किडा बिडा असला तर बाहेर येतो. फूं. फूं, फुः. अजून दुखतो आहे? मला वाटतें किडा आंत शिरला.

मधु०—डोळ्यांत कोळीबिळी तर गेला नाही ना ?

वेणी०—मधू, लवकर थोडें पाणी घेऊन ये तर.

(मधुसिंह जातो.)

फूं, फूं, फूं.

दामिनी.—मधूला लवकर घालवून द्या. मला माझा राग आवरत नाही.

(पाणी घेऊन मधू पुन्हा येतो.)

वेणी०—पाणी आणलेंस का ? दे पाहूं. (दामिनीच्या डोळ्यास पाणी लावून) का रे मधू, कांहीं वसूल झाला का ? दत्तकंपनीकडे गेला होतास का ? कांहीं बरें वाटतें का ?

मधु०—गेलों होतो. पुन्हां शुक्रवारचा वायदा केला आहे. आज मला रजा पाहिजे. बड्या बाजारांत माझ्या गांवचा एक मनुष्य आला आहे, त्याला भेटायला गेलें पाहिजे.

वेणी०—जा पण लवकरच ये. पीरपूखुरचा जमीनदार बो बाजारांत येऊन राहिला आहे. “दातव्य सभे” चें वर्ग-

णीचें बूक घेऊन त्याजकडे गेलें पाहिजे. (वायकोस) पाणी घातल्यानें निघून जाईल.

मधु०—तर मी जातो आतां. [जातो.]

वेणी०—आहाहा, जसा कांहीं फार त्रासच झाला. आतां फार कांगाव केलेंस तर हा तांब्याच डोक्यांत घालतो. तूं मला फार त्रास दिलास. हें काय? नेहमीं नेहमीं कुरकुर. फार कुरकुर करायला शिकली आहेस.

दामिनी.—मारा, मारा, जीव ध्या एकदां. न माराल तर शपत आहे तुझाला.

वेणी०—हा वेडे, मी तुझ्यावर हात तरी कसा उचलीन. मीं आपली थट्टा केली. तूं माझी प्राणेश्वरी, प्रियतमा, तुला का मी मारीन?

दामिनी.—आणखी भांडायचें काम नाही. मी मेलें ह्मणजे दोघांनाही चांगलें होईल.

वेणी०—ईश्वर करो आणि असें न होवो. असें झालें तर माझ्या संसाराची काय वाट? माझ्या घरांत घारी व घुबडें आपलें ठाणें देतील.

दामिनी.—मी आपली भांडखोर आहे झालें. तुझाला मात्र भांडण कसें तें माहीत नाहीं.

वेणी०—प्रिये, भांडण कसलें? तें हलकट लोकांचें काम. दामिनी (विजे) नंतर वज्रघात हा आपला ठेवलेलाच. प्रिये तूं तर स्वर्गीय वस्तू.

दामिनी.—तुमची चालली आहे थट्टा. मला नाही अशी थट्टा येत. मी जातें आपली.

वेणी०—कोटें जातेस, कोटें जातेस, उभी रहा, उभी रहा. प्रेमांत असा व्यत्यय आणूं नकोस. थांब, थांब. दामिनी, विद्युल्लते ! नयनचंद्रिके !

(जातात.)

चतुर्थगर्भांक.

अखिलाचें घर.

अखिल व हिरालाल.

अखिल०—

फिरुनिहि गगनीं कां आजि इंदू उदेला ॥
अकरुण रडवाया ह्या अभागी जनाला ॥
प्रतिरजनिं फिरोनी द्यावया दुःख येतो ॥
जडमति मजशीं का वैर हा वागवितो ॥ १ ॥

हिरा०—वाहवा ! वाहवा ! काय चमत्कार ?

अखिल०—

करुं तरि गत कैशी ? प्रेयसी साध्य नाहीं ।
हत मन परि तीचा छंद सोडीत नाहीं ॥
अविरत विरहाम्नी जाळितो सर्व काय ।
उपशमकर त्याचा आढळेना उपाय ॥ २ ॥

हिरा०—एकसल्लेंट, फार उत्तम. पुन्हां एकदा (वन्समोअर.)

अखिल०—विरहानलाएवजीं प्रेमानल असता तर फार चांगलें होतें.

किति सुखद तरी हा त्या शशी होय रात्रीं ।

गुज करित मदंकीं जें वसे चारुगात्री ॥

अमृतमधुर भावी सौख्यसंकल्प केले ।

शशिमुखि सहकारें व्यर्थ ते आजि गेले ॥ ३ ॥

हिरा०—कां बाबू, हीं पद्यें विद्यासुंदरांतील आहेत कां तुहीं रचलेलीं ?

अखिल०—ही एका महाकवीची उक्ति आहे. हा एक हायकोर्टांतला वकील असून मोठा प्रेमळ आहे.

हिरा०—तुझी ह्मणतां तें खरें असेल. वकिलाशिवाय प्रेमळपणा कोठला ? वकिलाशीं एकदां गांठ पडली ह्मणजे त्याच्या तावडींतून सुटणें मोठें मुष्किल.

अखिल०—का रे, हिरालाल, मी निघून आलों व तूं वसला होतास, माझ्याबद्दल कांहीं गोष्टी निघाल्या होत्या का ?

हिरा०—हो, हो, निघाल्या होत्या तर. जेवढा वेळ मी वसलों होतो तोंपर्यंत तिनें तुमच्याच गोष्टी चालविल्या होत्या. मला ह्मणाली, हिरुदा, माझें मन मोठें खराब आहे, व मग तुमच्या सारखीच कवितेंत बोलूं लागली. कोकिलेच्या व तुमच्या नामसादृश्यावरून किनईं तिनें कोकिल कुडु कुडु व अखिल उडु उडु व त्यापुढें हूं हूं टुहू जोडून एक कविता रचिली.

अखिल०—कविता ! कविता !

हिरा०—व मग वर डोकें करून तिनें एक दीर्घ नि-
श्वास सोडलान.

अखिल०—आतां आणखी बोळूं नकोस. वस्स. शून्य-दृष्टि! दीर्घश्वास! कविता! इतकें असत्यावर प्रणयाला बाकी ती काय उरली?

हिरा०—काहीं नाहीं, फक्त तिजकडे जाणें.

अखिल०—माझ्या मनांत तर कसलाच कुभाव नाहीं, पण तिच्याही मनांत असेंच असेल का? तुला कसे वाटतें?

हिरा०—मलाही वाटतें कीं तिच्याही मनांत काहीं कुभाव नसावा. इतक्या दिवसांची तिची माझी ओळख. पुष्कळ लोक तिजकडे आले गेलेले पाहिले परंतु कोणाच्याच बदल तिच्या मनांत कुभाव नव्हता. तिनें जसें तुमच्या नांवावर पद रचलें आहे, तसेंच तुम्हीही तिच्या नांवचें एक तयार करा ह्मणजे ती खुष होईल.

अखिल०—आतां बहुतेक संध्याकाळ झालीच. सुनील आकाशांत चंद्र उगवेल, ज्योत्स्ना फांकेल, कुमुदिनी आनंदित होतील, पण माझी वाट काय? माझें तर प्रियाशून्य, प्रेमशून्य, उद्यमशून्य व उद्देश्यशून्य जीवन झालें आहे.

हिरा०—तर मग रात्र पडतांच जाऊं. थोडे रुपयेही बरोबर असूं देत. तिची आई फार पाजी आहे. तिला पैशाची फार हांव. तिला प्रणय विणय काहीं कळत नाहीं. तिला काहीं तरी दिलेंच पाहिजे. कां, मग चलशील ना?

अखिल०—छे, छे, असें तर होणें नाहीं. असें केलें तर ती मला अप्रणयी ह्मणेल. खरोखर तीही माझ्याच सारखी उत्कंठित असेल. चंद्र आपल्या किरणांनीं मला जाळील अशी तिलाही भीति वाटत असेल. असेंच असेल तर गंभीर रात्री चांदण्यांत पडून विरहकल्पनेंत ती पोहत अ-

सेल. दुःख सोसलेंच पाहिजे. विरहदुःख सोसल्याशिवाय खऱ्या प्रणयाचें नांव नको. दुःख भोगल्याशिवाय कोणाला कधींही प्रणयाची आशा नको. रेवैकेला नव्हती, जगत्सिहाला नव्हती, रोमिओला नव्हती व लीलावतीलाही नव्हती. हिरू, पुष्कळ विघ्ने व संकटे आलीं पाहिजेत. तेव्हांच खरा प्रणय. असें नसतें तर दुर्गेशनंदिनी, विषवृक्ष, केनिलवर्थ, मेरीप्राईस ह्या कादंबऱ्या तीन तीन पानांत संपल्या.

हिरा०—मग तुला जें योग्य वाटेल तें कर. परंतु प्रेम-रज्जु मात्र जरा आंखडताच असूं दे. बायकांच्या मनाची कोणी खात्री द्यावी. सध्यां तर ती ज्वानींत व त्यांतून सुंदर, मग तिला एखादा गुलजार प्रियकर मिळायला उशीर का लागेल ?

अखिल०—काय ? प्रण्यांत मला प्रतिस्पर्धी. पारुलच्या प्रीतीकरितां संग्राम. वाः, तसें होईल तर फार चांगलें. मग तिच्याविषयीं माझे किती प्रेम आहे तें दाखवीन. संसार सोडीन, दाढी राखीन, काषाय वस्त्रें परिधान करीन, योगी होऊन अरण्यांतून अरण्यांत व गुहेतून गुहेत हिंडेन. तीक्षण सुरीनें हृदय कापून पारुलविषयीं माझे किती प्रेम आहे तें तिला व सर्व जगाला दाखवीन.

हिरा०—महाराज, असे खुनापर्यंत येऊं नका. पोलिसांनीं मध्यें पडण्याचा प्रणय नको.

अखिल०—हिरू, मला वाटतें प्रणयाची तुला कल्पना देखील नाहीं. हे सर्व प्रणयाचे अंक व गर्भांक आहेत, त्याच्या शेवटीं संमिलन हें आपलें आहेच.

हिरा०—संमिलनाच्या आधींच गर्भ ?

अखिल०—तो गर्भ नव्हे. तें तुला समजायचें नाहीं. तूं एक काम कर. एक वेळ तिच्याकडे जा. माझ्या मनाची जी स्थिति तूं पाहिलीस ती तिला कळीव व ती काय करते आहे तें पाहून ये. हें सर्व तिला तूं समजून सांगशील ना?

हिरा०—मला बाहाणा बिहिणा कांहीं करतां यायचा नाहीं. मी थोडक्यांत सांगेन कीं बाबूचे हात पाय मोडले. तो कविता बकायला लागला, व चंद्रोदय झाल्यावर त्याला वेड लागेल.

अखिल०—तुला वाटेल तें तूं सांग. ती प्रणयी आहे. खरें काय तें तेव्हांच ताडील.

हिरा०—तर आतां मी जातो. उद्यां मुद्दाम गेलेंच पाहिजे. (हिरालाल जातो.)

अखिल०—हे रजनी देवी, आतां विलंब कां? माझ्या अंगाचा दाह करण्यास लवकर ये. हे चंद्रां, तूंही लवकर उदय पावून ज्योत्स्नारूपानें मजवर अग्निवृष्टि कर. हे तारागणांनो, तुम्हीही माझे दुःख पाहून मला हंसा. मी सर्व सहन करीन. चिन्ता! चिन्ता! चिन्ता! चिन्तेशिवाय मला दुसरा कोणचा उपाय आहे? कोठें जाऊं? कोठें जाऊन एकांतांत चिन्ता करीत वसूं? कलकत्यासारखें प्रेमशून्य स्थान जगांत कोणचेंच नाहीं. कलकत्यांत वन नाहीं, प्रस्रवण नाहीं, पर्वत नाहीं, अधियका, उपत्यका, मरुभूमि कांहीं नाहीं. कलकत्यांत विरहाला उपाय नाहीं. जिकडे माझे डोळे नेतील तिकडे जावें. पारुल, पारुल, हे माझे प्रियकर पारुल कुमारी!! (प्रस्थान.)

पंचमगर्भाक.

मृत्युंजयाचें घर.

आमोदिनी व तरुबाला.

आमोदिनी.—असें पळून चालायचें नाहीं. माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे. जें मी विचारतें त्याचें ठीक उत्तर दे.

तरु०—काय सांगूं? तुझें कसलें विचारणें? आतां मी जातें. सासूबाई रागावतील.

आमो०—आमच्या घरीं दोन घटका बसलीस तर नाहीं रागावयाच्या, शिवाय या वेळचें सर्व काम आटोपूनच आली असशील.

तरु०—बसून काय करूं?

आमो०—घरीं तरी कोण श्यामसुंदर बासरी घेऊन वाट पाहत बसला आहे?

तरु०—नसला माझा श्यामसुंदर तर नसला. मीच गोपी व मीच श्याम. तूं मात्र या वेळीं आपली तयार ऐस. तुझ्या बांक्या श्यामसुंदराची येण्याची वेळ झाली.

आमो०—माझा बांका श्यामसुंदर मदनमोहन.

तरु०—आहाहा. त्याचे दिव्य केंस कोठून तरी गिल्ट करून आणले आहेत असें वाटतें.

आमोदि०—तुझ्या नवऱ्याचे तर केंस काळे आहेत ना? परंतु दुःखाची गोष्ट एवढीच आहे कीं तो तुजकडे बघत देखील नाहीं व त्याची शेडी देखील तुझ्या दृष्टीस पडत नाहीं.

तरु०—माझे काय भट्टाचार्याशी थोडेंच लग्न झालें आहे ती मला शेंडी पाहयाची आहे.

आमो०—बरें शेंडी नको तर नको. जन्मोजन्म केंस राखलेलाच तुला नवरा मिळो. पण मी विचारलें त्याचें काय? कोठच्या गाष्टी कोठें गेल्या? तरी पण नवऱ्याची व तुझी दृष्टादृष्ट देखील होत नाही त्याबद्दल तुला कसे वाटत असेल बरें?

तरु०—वाटायचें आहे काय?

आमो०—तरी—

तरु०—काय सांगूं मला कांहीं समजत नाही.

आमो०—काय गे तरु, तूं मला पुरुष का समजतेस? ह्मणून बायकांना काय होतें तें मला समजत नाही.

तरु०—जर समजतें तर मग कशाला विचारलें असतेंस?

आमोदि०—तरु, तूं बाहेरून मात्र आनंदी आहेस असें दाखवितेस, परंतु नवऱ्याची गोष्ट काढली कीं दुसऱ्याच कांहीं गोष्टी काढून ती गोष्ट उडवितेस. तुला वाटतें कीं दुसऱ्या कोणालाच हें कळत नाही. नटण्या थटण्याचें हेंच ना वय. तूं चांगली वेणी घालीत नाहीस, चांगली लुगडी नेसत नाहीस, तुझे सर्व दागिने पेटांत बंद कां? तुझीं अत्तरे वगैरे सडून कां घालवितेस? शान्ता सांगत होती कीं वहिनी नांवाला मात्र जेवायला बसते. तर हें सर्व असें कां?

तरु०—तुला कळत नाही कां तें. कोणाकरितां वेणी घालूं? व कोणाकरितां नटूं थटूं? स्त्रियांशिवाय स्त्रियांच्या मनच्या गोष्टी कोणाला कळणार? तूंच सांग कीं स्त्रियांचें नटणेंथटणें हें त्यांच्या सुखाकरितां का आहे?

आमो०—सर्व समजलें, पण ह्याला कांहीं उपाय कर.

तरु०—माझ्या हातीं काय आहे? दैवाच्या आड का कोणी जाईल? परमेश्वर ज्या स्थितीत ठेवील त्या स्थितीत राहिलें पाहिजे. शान्ता वन्संचीच गोष्ट ध्याना. त्यांना नुकतें कोठें कळूं लागतें न लागतें तोंच त्यांचा नवरा मेला. तें दुःख मुकाट्यानें सहन करण्याचें देवानें त्यांना भाग पाडलें आहे ना? रागावूं नका. तुमचें वय काय? रूप काय? आजोबांचा व तुमचा जोडा शोभतो का? करायचें काय? प्रसंगाला तोंड दिलेंच पाहिजे. तीनदां लग्न करणाऱ्या नव-य्याकरितां आमोद आल्हाद करणें इलाज नाहीं हणून करावा लागतोना? माझेही तसेंच. घरबीर असावे तसें आहे. परंतु दैवांत पतिप्रेम नाहीं ना?

आमो०—तुझे हणणें कांहीं खोटे नाहीं. परंतु पति असून पतिप्रेम नसणें मोठेंच दुर्दैव. शान्तेचा नवरा मेला तो तर परत येत नाहीं. माझ्याविषयीं पुसतील, तर मी तुला खरें सांगतें कीं पहिल्या पहिल्यांदा मला वाईट वाटे, परंतु पुढें विचार केला कीं झालें तें तर आतां टळत नाहीं ना? मग परमेश्वरानें जें थोडेंसें सुख आपल्या कपाळीं लिहिलें आहे तें तरी मनाशीं जळफळ करून कां गमवावें? मनाशीं विचार केला कीं स्वरूप, व यौवन हीं किती दिवसांचीं? थोड्या दिवसांनीं माझेही तारुण्य निघून जाईल. तरु, खरें सांगूं, तुझे आजोबा माझी फार काळजी करतात व मजवर प्रेम करतात हणून ते सर्व विचार विसरून गेलें. तुलाच हणून सांगतें कीं माझा नवरा ह्यातारा आहे असें आतां एक वेळ देखील माझ्या मनांत येत नाहीं. परंतु तुझे सर्व चांगलें

असून तुला कांहीं ल्याचा उपयोग नाहीं हें मनांत येऊन तुला कसें वाटत असेल बरें? तूं येतेस, जातेस, बोलतेस, हंसतेस, सर्व करतेस, परंतु तें सर्व वरकरणी. स्वतांचा जिन्नस स्वतांला न मिळणें याबद्दल कोणालाही बरें वाटेल का?

तरु०—मी मेलें तर चांगलें नाहीं का? त्यांनाही आपल्या मनाप्रमाणें वायकोची निवड करतां येईल व ते सुखी होतील. मी अभागी, केवळ त्यांना दुःख देण्याला राहिलें आहे. ते दुःखी, सासूबाईना सुख नाहीं, व शिवाय दुःखानें गांजलेल्या वन्सेंही कांहीं सुख मिळावें ह्मणून आपल्या भावाच्या घरांत येऊन राहिल्या आहेत. परंतु त्यांनाही सुख नाहीं. तूं ह्मणजे नेहमीं हंसतमुख व आनंदांत असायचीस, परंतु तूं देखील माझ्याकरितां—ओहो वन्सं आल्या!

(शान्ता येते.)

शान्ता.—आमची वहिनी ह्मणजे मोठी चमत्कारिक आहे. मीं तिला सांगितलें होतें, कीं पूजा वगैरे आटोपून आपण बरोबरच जाऊं, परंतु तिला कोठला इतका दम. ती तशीच एकटी आली.

तरु०—वाहवा! माझा काय दोष? आजीनें गचीवरून मला हाक मारिली ह्मणून आलें.

शान्ता.—तुझा आवाज असा जड कां? तोंड सुकून गेलें आहे व डोळे भरून आले आहेत, हें असें कां?

तरु०—आमच्या वन्संना दिवसाच स्वप्नें पडतात. आतां मला काय झालें आहे?

शान्ता.—मी तरी तेंच विचारतें आहे, कीं इतक्यांत तुला काय झालें?

आमो०—व्हायचें काय आहे? तुझ्या दादाच्या गोष्टी चालल्या होत्या.

शान्ता.—तो तर पूर्णिमेचा चंद्र आहे, परंतु दगानें झांकला गेला आहे. ह्मणून तर त्याच्या गोष्टी मी वहिनीसमोर काढीत नाहीं.

आमो०—तोंडावर बोललें नाहीं ह्मणून मनांतलें दुःख तर जात नाहींना? बरें शानु, आई अखिलाला कांहीं बोलते का?

शान्ता.—आईची कांहीं कसूर नाहीं. ती पुष्कळ सांगते परंतु तो तिकडे बिलकूल लक्ष देत नाहीं. आमच्या दादाचें सर्व चांगलें आहे, कुठें दोष द्यायला जागा नाहीं, परंतु हें काय वेड त्याच्यांत शिरलें आहे तें सांगतां येत नाहीं. “शुभदृष्टीची” वेळ अशुभ होती असें वाटतें.

आमोदि०—ह्मणून पोरीनें जन्मभर का रडत बसावें? काळी व कुरूप असती तर कांहीं शोभतें. अशी सोन्याची पुतळी, शिवाय आलिकडच्या मुलांना जें पाहिजे तें सर्व ह्मणजे, लिहिणें, वाचणें, कशिदा काढणें वगैरे सर्व तिला येतें. शिवाय विनोदी तरी किती? तुझ्या दादाला आणखी काय पाहिजे तें मला कळत नाहीं.

तरु०—आजी, ह्या गोष्टी जाऊं दे. दुसऱ्या कांहीं असल्या तर काढा.

आमो०—“विरहिणीकथा” आतां पुरेत, “सखीसंवाद” चाळूं द्या. मारून मुटकून प्रीति होत नाहीं असें जो ह्मणतो त्याला कांहीं कळत नाहीं. आपली प्रीति आपल्या प्रियकराला उधार दिली पाहिजे. प्रेमपूर्ण अशा तुझ्या हृदयांतून

प्रीति वाहून चालली आहे. त्यांतून थोडी आपल्या प्रियाला दे. जसें मी आपल्या नवऱ्याला ह्याताऱ्याचा तरणा केला आहे तसें काहीं तूं कर. प्राणाच्या मोवदल्यानें प्राण खरेदी केला पाहिजे.

तरु०—प्राण द्यायचा कोणाला ? व घेणार कोण ? चोराची व लोहाराची गांठ पडेल तेव्हांना ?

आमो०—घेणारा आला नाहीं तर त्याच्या घरीं नेऊन दिला पाहिजे. चोराची व लोहाराची गांठ नाहीं हें खरें. परंतु त्यामुळें काम तर अडून ठेवायचें नाहीं ना ? चोराला भोंक पाडायला हत्यार पाहिजे व लोहारालाही मजुरी हवी. तर लोहाराच्या दृष्टीस पडेल अशा जागीं तूं प्राण ठेवून ये, मग पहा बरें तुझा प्राण चोरीस जातो कीं नाहीं.

तरु०—कोणास ठाऊक ? पण आपला हा विनोद मला काहीं कळत नाहीं.

शान्ता.—बहिनी, आजीचें ह्मणणें ऐक. तिचा उपदेश घे. व आपल्या नवऱ्याची प्रीति संपादन कर. माझे कपाळ तर फुटलेंच आहे. आतां देवाब्राह्मणांची पूजा, आईची चाकरी, व तुह्मां दोघांचें सुख, व तुह्मांला होणाऱ्या मुलांचें संगोपन, याखेरीज मला दुसरें कोणचें सुख उरलें आहे ?

आमोदि०—अखिलाला काय झालें आहे तें तुला ठाऊक आहे का ? तो अजून कच्चा आहे. दुसऱ्याच्याच ओंजळीनें पाणी पितो झालें. काहीं कादंबऱ्या वाचून एक गोष्ट शिकला आहे. ती 'प्रणय'. प्रणय ह्मणजे काय तुला ठाऊक आहे ? प्रणय ह्मणजे बायकोनें काम करावयाचें नाहीं, आपण करायचें नाहीं. रात्रंदिवस सजून नटून राहून

चर डोळे लावून “प्राणनाथ, प्राणनाथ” असें ह्मणत बसायचें ह्मणजे झालें.

तरु०—दुदैव, दुसरें काय ?

शान्ता.—खोटें नाहीं. कांग आजी, असें नुसतें बुकांतच असतें का कोणी करतें ?

आमो०—आलीकडच्या लोकांचें हेंच मत. भिन्न भिन्न भुतें, व त्यांना वश करायला भिन्नभिन्न मंत्र. तरु, माझे सांगणें ऐक. असें दूरदूर राहून चालायाचें नाहीं. चांगली चांगली लुगडीं नेसत जा, दागिने घालित जा, मी निरनिराळ्या तऱ्हेची तुझी वेणी घालित जाईन; व कधी पाण्याच्याच निमित्तानें, कधी विड्याच्या निमित्तानें, तुला नवऱ्याकडे पाठवीत जाईन.

तरु०—वन्सें, ऐका, ऐका.

शान्ता.—वहिनी जात नाहीं का ? जाते. मी पाठवितें, आई पाठविते, परंतु ही गेल्याबरोबर हा बाहेर निघून जातो.

तरु०—शिवाय त्या दिवशीं मला शिव्याही दिल्या व ह्मणाले तूं माझ्या घरी कां ?

आमो०—बोलले तर बोलले, त्याचें काय. पतीपुढें स्त्रीला मान अपमान कसला ? विनोद, हंसणेंसंवरणें, गप्पा गोष्टी वगैरे जें तूं आमच्याशीं संपवितेस तें सर्व नवऱ्या-कारितां राखून कां ठेवित नाहींस.

तरु०—अशी जवरीची प्रीति मला नको.

आमो०—तर आपला मान कोळून पी. नवऱ्याची प्रीति संपाद व मग मान दाखीव. पतीला वश करण्याचा

मंत्र आधीं शीक व नंतर मान दाखीव. आजकाल बुरखा नवऱ्याला वश करण्यास कांहीं उपयोगी नाहीं.

आजकाल होति न वश, पति असे सये ।

आवडती इंग्रजि त्यां, ढंग नवनवे ॥ ध्रु० ॥

पेडांची वेणि न ती त्यां रुचे जुनी ।

बुचडाही येत नसे फारसा मनीं ।

पाठिवरि मुक्तकेश, घालुनियां एकपाश

त्यावरती पुष्पवेश हें तयां हवें ॥ आज० ॥ १ ॥

शिककाई घाण नको सोप सुंदर ।

उटणें ही घाण; बरी हेरपाउडर ।

मर्यादा भीड जुनी टाकुनियां उघडपर्णीं ।

झुमकत ती नटुनि थटुनि, स्त्री रुचे सये ॥ आज० ॥ २ ॥

जाकिट हें गोड दिसे, चोळी बेढव ।

काच बरि नाहिं करीं, रौप्य दे चव ।

बुच खुले फार उरीं, माळ सरी जाच करी ।

निटिलीं जरि लांब चिरी, क्रोध त्यांस ये ॥ आज० ॥ ३ ॥

तरु०—तुझ्यासारखी रसिकता मजजवळ कोठें आहे ?

शान्ता.—वहिनी, आजीनें चांगलें सांगितलें. एखादे वेळ प्रार्थना करून, एखादे वेळ अपमान साहून जर नवरा वश होत असेल तर तसें नकोका करायला ? मी तर ह्मणतें कीं माझे जर कोणी दोन्ही हात तोडून माझा पती परत आणून भेटवील तरी देखील मी आपल्याला भाग्यवान् समजेन.

आमो०—चिरकाल जरी असें करावें लागलें तरी काय हरकत ? स्त्रीचा पती व मनुष्याचा घोडा हीं दोन्ही सारखींच.

जितके दिवस घोडा वठणीला आला नाही तोंपर्यंत लाथा झाडतो, चावायला धांवतो व एकदा वठणीला आला ह्मणजे मग खुशाल वर स्वार व्हावें व चाबूक ओढावेत. माझी गोष्ट ऐक, जर त्यानें धरूं दिलें नाही तर धांवत जाऊन धरलें पाहिजे. असें सुंदर मुख, इतके सुरेख डोळे, मिष्ट हास्य, मधुर वाणी यांपैकीं कांहींच का मनांत भरणार नाही. एक दिवसानें नाही तर दोन दिवसांनीं, दोन दिवसांनीं नाही तर दहा दिवसांनीं होईलच वश. पाण्याच्या थेंबाथेंबानें पाषाण देखील झिजतात.

शान्ता.—आजी, तुझ्या आशीर्वादानें जर माझ्या दादाचें मन फिरलें तर—

(पडद्यांत मृत्युं०—कां गे स्वैपाकघरांत का आहेस.)

तरु०—अगवाई, आजोबा ! वन्सं, चला, चला.

आमो०—शानू, वैसे ग जरा.

तरु०—नको, वन्सांशीं माझें कांहीं काम आहे. चला वन्सं.

आमो०—तर मग उद्यां दुपारीं जरा लवकरच ये. किती दिवसांत आपण खेळलों नाहीं.

तरु०—दुपारीं कशाला. आज रात्रीच येईन.

आमो०—येच तर मग. आंबा कसा तो तूं अजून चाखला नाहीस. मी तुला एक साठ देतें.

तरु०—तुलाच डोहोळे व्हायला लागले आहेत. आधीं तूं खा, मग वाटेल तर मला दे.

(तरु व शान्ता जातात.)

आमो०—काय ह्या दोन्ही पोरींचें दुदैव ?

(मृत्युंजय येतो.)

मृत्युं०—कां ग तूं इथेंच. मीं वांसरूं चुकलेल्या गाई-
सारखें सर्व जग तुझ्याकरितां धुंडाळलें.

आमो०—चला, जा, हें काय बोलणें.

मृत्युं०—अग, तसें नव्हे, सोबतीची गाय चुकलेल्या
वैलासारखा.

आमो०—मी ह्मणतें कीं तुझी वैल चुकलेल्या पंचान-
नासारखे.

मृत्युं०—बरें, तरी काय हरकत आहे. तसें असेल तर
तूं माझी असुरनाशिनी सिंहवाहिनी.

आमो०—चला, चला, कांहीं अन्हिक आहे कीं नाही ?

मृत्युं०—अन्हिक करायाला तर आलों. परंतु तुला पा-
हतांच माझे आद्यश्राद्ध होतें.

आमो०—मला शिव्या कां ?

मृत्युं०—तसें नाही, तूं आजन्म सुवासिनी राहून
माझ्या वयाच्या साठ वर्षांत आणखी साठ वर्षे मिळवून
दीडशें वर्षे वांच. अहाहा! आज शृंगार केल्यामुळे तूं
फारच खुलतेस. नेहमीं शृंगार असतोच परंतु आज कांहीं
विशेषच. वेणीची रचनाही कशी चमत्कारिक केली आहेस.
मेलों, मेलों, आज अगदीं ठार केलेंस. “होती लज्जित
रूप पाहूनि तुझे त्या सापिनी तापिनी. ॥”

आमो०—चुलींत गेल्या त्या कविता. माझ्या केंसावर
साप! ऐकल्याबरोबर अंगावर शाहरे आले.

मृत्युं०—अग, तो साप नव्हे. हा साप गळ्यांत घाळून
मी तुझ्या प्रेमानें योगी झालों आहे.

आमो०—तुझी माझे प्रियकर, तुझांला ह्यातारे ह्मणतो कोण ?

मृत्युं०—सर्व लोक. त्यांचें तारुण्याचें लक्षण ह्मटलें ह्मणजे काळे केंस. आंगांत त्राण नसलें तर हरकत नाही. हाच अखिल पहा ना. माझ्या सुनेचा तारुण्यबहार, अप्रतिम रूप ! परंतु त्याला काय त्याचें. स्त्रीच्या रूपयौवनाचा उपभोग घेणें तरी दैवीं पाहिजे. तें सर्वांच्या दैवीं थोडेंच असतें. अखिला, थांब थोडा. जाशील कोठें ! फसलास ह्मणजे आपोआप शुद्धीवर येशील.

आमो०—तरू इतका वेळ येथेंच होती, शान्ताही होती. परंतु आपलें पाऊल वाजतांच त्या गेल्या.

मृत्युं०—शान्तेकडे पाहिलें ह्मणजे एकवार असें मनांत येतें कीं विद्यासागरचेंच ह्मणणें ठीक. विधवाविवाह होणें चांगलें. अरेरे किती कवळी पोर !

आमो०—माझ्या जसें मनांत आहे तसें शान्ता करणार नाही. अशी सुरेख पोर आणि या वयांत धर्मावर श्रद्धा ठेऊन मन कसें कव्हांत ठेवलें आहेन्. एक दिवशीं तिचें मन पाहण्याकरितां मी विधवाविवाहाची गोष्ट काढिली, तेव्हां ती काय ह्मणते. आजी, विवाह ह्मणजे कांहीं बाजारची चीज नव्हे. स्त्रीपतींचा चिरकालचा संबंध. पृथ्वीवर काय दोन दिवस वास. माझा जर पुनर्विवाह झाला तर मेल्यावर कोणत्या पतीकडे जायचें ?

मृत्युं०—अहा काय ज्ञान ! केवढा विश्वास ! स्त्रियांना कोण अबला ह्मणेल ? मारामारीच्या वेळीं त्या अबला खऱ्या

परंतु खरें बळ जें मनाचें तें त्यांच्याच जवळ आहे. कां नसेल ? कां नसेल ? महाशक्तीचाच अंश ना त्या ! अहा प्रकृतिस्वरूपिणी ! तुमची तुलना करण्यास आक्षी अगदीं दुर्बल ? तुझे 'शक्ती'वरचें तें गाणें कोणचें ?

आमो०—चूप.

मृत्युं०—हां, समजलों, तें तूं विसरलीस, विसरलीस. किंवा कांहीं प्रतिबंध असेल. बरोबर, तें रात्रीं ह्मणायचें, सर्वांना झोंपा लागल्यावर.

आमो०—चला, आतां अन्हिकाला लागा.

मृत्युं०—चल, चल, इष्ट देवतेचें ध्यान करायाला गेलों तों तूंच मनांत आलीस. चल.

(दोघे जातात.)

प्रथम अंक समाप्त.

द्वितीय अंक.

प्रथमगर्भांक.

अखिलचंद्राचें घर.

प्रसन्नमयी व वेणीमाधव.

वेणी०—आई, पाणी विकून पैसा, पाणी विकून पैसा ! एक बाटलीभर पाण्यांत औषधाचे दोन थेंब टाकिले कीं आठ आणे किंमत. मुळच्या औषधाची एक बाटली विकत घेतली कीं त्याच्या पन्नास बाटल्या होतात.

प्रसन्न०—हें बघ बाळा, तूंच जर पाहून संवरून करशील तर माझा विश्वास बसेल. अखिल पैसा उधळीत नाहीं हें खरें; तो माझा मुलगा नव्हे. त्याचें मन ठिकाणावर नाहीं, तूंच त्याला आपला भाऊ समजून कामधंद्याकडे त्याचें लक्ष लावून त्याला संसारी करशील.

वेणी०—तसें होईलच, यांत काय संशय. पैशाकडे एकदां लक्ष लागलें कीं डोक्यांतलें वेडबीड पार निघून जातें, शिवाय हें काम दुसऱ्याकडे सोपवितां येत नाहीं. ह्मणून मीच डाक्तरी करूं लागलों आहे. कारण औषधविक्रीकरतां मग दुसऱ्या डाक्तराची खुशामत करायला नको.

प्रसन्न०—अखिलाला तुझ्या हवालीं केला आहे, त्यामुळें मी निश्चित आहे. जसा मला अखिल तसाच तूं. लहानपणापासून तुम्ही दोघे एका ठिकाणींच खेळलां संवरलां आहांत, व तुमचें लिहिणें वगैरे एकत्रच झालें आहे.

परंतु खरें बळ जें मनाचें तें त्यांच्याच जवळ आहे. कां नसेल ? कां नसेल ? महाशक्तीचाच अंश ना त्या ! अहा प्रकृतिस्वरूपिणी ! तुमची तुलना करण्यास आह्मी अगदीं दुर्बल ? तुझे 'शक्ती'वरचें तें गाणें कोणचें ?

आमो०—चूप.

मृत्युं०—हां, समजलों, तें तूं विसरलीस, विसरलीस. किंवा कांहीं प्रतिबंध असेल. बरोबर, तें रात्री ह्मणायचें, सर्वांना झोंपा लागल्यावर.

आमो०—चला, आतां अन्हिकाला लागा.

मृत्युं०—चल, चल, इष्ट देवतेचें ध्यान करायाला गेलों तों तूंच मनांत आलीस. चल.

(दोघे जातात.)

प्रथम अंक समाप्त.

द्वितीय अंक.

प्रथमगर्भांक.

अखिलचंद्राचें घर.

प्रसन्नमयी व वेणीमाधव.

वेणी०—आई, पाणी विकून पैसा, पाणी विकून पैसा! एक बाटलीभर पाण्यांत औषधाचे दोन थेंब टाकिले कीं आठ आणे किंमत. मुळच्या औषधाची एक बाटली विकत घेतली कीं त्याच्या पन्नास बाटल्या होतात.

प्रसन्न०—हें बघ बाळा, तूंच जर पाहून संवरून करशील तर माझा विश्वास बसेल. अखिल पैसा उधळीत नाहीं हें खरें; तो माझा मुलगा नव्हे. त्याचें मन ठिकाणावर नाहीं, तूंच त्याला आपला भाऊ समजून कामधंद्याकडे त्याचें लक्ष लावून त्याला संसारी करशील.

वेणी०—तसें होईलच, यांत काय संशय. पैशाकडे एकदां लक्ष लागलें कीं डोक्यांतलें वेडबीड पार निघून जातें, शिवाय हें काम दुसऱ्याकडे सोपवितां येत नाहीं. ह्मणून मीच डाक्तराची कसं लागलों आहे. कारण औषधविक्रीकरतां मग दुसऱ्या डाक्तराची खुशामत करायला नको.

प्रसन्न०—अखिलाला तुझ्या हवार्ली केला आहे, त्यामुळें मी निश्चित आहे. जसा मला अखिल तसाच तूं. लहानपणापासून तुझी दोघे एका ठिकाणींच खेळलां संवरलां आहांत, व तुमचें लिहिणें वगैरे एकत्रच झालें आहे.

वेणी०—माझ्या लहानपणींच माझी आई वारली. यामुळे मी तुह्यालाच आई मानतो. अलीकडे कामधंद्यांत गुंतल्यामुळे रोज इकडे येण्याला फावत नाही. जेव्हां शिकत होतो त्या वेळी तर रात्रंदिवस येथेच पडून असें. थोडे पाणी तर मागवा. फार तहान लागली आहे.

प्रसन्न०—नुसतें पाणीच का ? थोडे काहीं खा ना.

वेणी०—नको. आतां खाऊनच घरांतून निघालों, आतां काहीं भूक नाही. या वेळीं नुसतें पाणीच प्यायला काय हरकत आहे ?

प्रसन्न०—बाळे शान्ते, तुझ्या वेणीदादाकरितां एक पेलामर गार पाणी आण पाहूं ?

(पडद्यांत शान्ताः—आणतें.)

वेणी०—आई, शान्तेच्या तोंडाकडे पाहवत देखील नाही. लहानपणीं मी किती तिचे लाड करित होतो. किती खेळणीं देत होतो. शिकवीत संवरीत होतो. गुरूजीजवळ शिकणें तिला आवडत नसे, पण मजजवळ मोठ्या आनंदानें शिके. त्याच शान्तेची सध्यां काय स्थिती झाली आहे !

प्रसन्न०—माझ्या पापाचें प्रायश्चित्त, दुसरें काय ?

(पाणी घेऊन शान्ता येते.)

शान्ता.—हें घे पाणी.

वेणी०—का गे शान्ते, तव्येत बरी आहे ना ?

शान्ता.—हो, वहिनीची तव्येत ठीक आहेना ?

वेणी०—हो.

शान्ता.—तिला भेटून किती तरी दिवस झाले, तिला एक दिवस आमच्या घरीं पाठवून दे किरे ?

वेणी०—घरांत एकटी आहे, त्यामुळे तिला येतां येत नाहीं.

प्रसन्न०—मी आतां जातें व थोडा जप करतें. हें बघ, वेणी, सर्व व्यवस्था ठिकठाक करून एखाद्या चांगल्या दिवशीं मजकडे ये. पहिल्या प्रथम किती रुपयांची जरूर आहे.

वेणी०—आरंभीं निदान हजार रुपये तरी पाहिजेत. मग जशी जरूर लागेल तसें कळवीन.

प्रसन्न०—वरें तर एखादा चांगला दिवस पाहून मला भेट.

(प्रसन्नमयी जाते.)

शान्ता.—काय रे दादा, पैसे कसले, व चांगला दिवस पाहून काय करावयाचें ?

वेणी०—आईचें ह्मणणें आहे कीं, अखिलाचें मन स्वस्थ वसून वसून बहकलें आहे. ह्मणून त्याच्याकरितां एखादा उद्योगधंदा काढावयाचा आहे. मी सध्यां होम्योपाथी डाक्तरी करतों आहें कीं नाहीं, त्याच्याच करितां एक दवाखाना काढायचा विचार आहे. अलीकडे तूं कांहीं वाचतेस बिचतेस का नाहीं ?

शान्ता.—वेळ सांपडला तर फाली—सिंहाचें महाभारत वाचतें.

वेणी०—काली-सिंह कां ह्मणत नाहींस ?

शान्ता.—तें तर माझ्या वडील भावोर्जीचें नांव.

वेणी०—सर्व समजतें का ?

शान्ता.—कांहीं कांहीं अवघड गोष्टी आहेत त्या सर्व कळत नाहींत.

वेणी०—मग त्याच्या ऐवजीं नाटकें, कादंबऱ्या वाचल्या तर समजेल.

शान्ता.—पहिल्या पहिल्यांदा वाचीत असें, आतां मात्र आवडेनासें झालें आहे. महाभारतांत पुष्कळ उपदेशाच्या गोष्टी आहेत. त्या वाचल्या ह्मणजे मनाला समाधान वाटतें.

वेणी०—चांगल्या चांगल्या नाटकांत व कादंबऱ्यांतही पुष्कळ उपदेश असतो. 'विषवृक्ष' वाचलें आहेस का ?

शान्ता.—तेंच ना ज्यांत कुंदेचा पुनर्विवाह झाला आहे! वाः फार चांगला उपदेश. आपणही मेली व सूर्य-मुखीच्याही संसाराचें वाटोळें केलें.

वेणी०—तो कुंदेचा दोष नव्हे, नगेंद्राचा. कुन्देची नगेंद्रावर खरी प्रीति होती. त्या दुर्दैवी पोरीनें आपले प्राण नगेंद्राला समर्पण केले होते परंतु तो तिला विसरला व त्याचें प्रायश्चित्त कुन्देला मिळालें.

शान्ता.—प्रीति कसली? हिंदूच्या घरांत पुनर्विवाह ह्मणजे मोठें पाप.

वेणी०—शान्ते, ही तुझी चूक आहे. विधवाविवाह शास्त्रसंमत, विद्यासागरानें त्याला आधार दाखविले आहेत. तूं तर रामायण वाचलेंच आहेस. त्यांत मंडोदरी व तारा ह्यांचे पुनर्विवाह झाले आहेत का नाहीं ?

शान्ता.—वाहवा वेणीदादा, दृष्टांत तर खूप काढलास. एक राक्षसी व दुसरी वानरी. माझ्या सासरच्या गांवीं कांहीं हलक्या लोकांत पोराना मांडीवर घेऊन पुनर्विवाह करतात. परंतु कुळवानाच्या घरांत कसा होईल ?

वेणी०—होत नाहीं ही मोठी चूक आहे. तूं स्वतांचाच

विचार करून पहा. तुझे किती अल्पवय, व अशा वयांत स्वामी-सुखाचा अभाव, ह्मणून सर्व जन्म का दुःखांत घालवायाचा ?

शान्ता.—दैवांतच जर तसें असेल तर काय करायचें, दादा.

वेणी०—ह्या कार्मीं दैव आपलेच हातीं. जर तूं मनांत आणलेंस तर विवाह करूं शकशील. तुझ्या दादाचीही त्याला हरकत नाही. मग मुद्दाम होऊन दुःख कां सोसतेस ?

शान्ता.—दुःख कसलें ? चांगलीं चांगलीं लुगडीं नैसायचीं नाहीत ना ? दागिने विगिने तर घालायचे नाहीत ना ? नटणें संवरणें सर्व पतीकरितां ना ? हिंदूच्या मुली पांच वर्षांपासून एकादशी करूं लागतात, त्यामुळें उपासाचीही संवय होते; व कष्ट कष्ट ह्मणून जें काय ह्मणतोस तें सर्व शरीराला. मेलें ह्मणजे संपलें. सुख दुःख हें सर्व मनाचें व आपल्याच हातीं. मेल्यावर खात्रीनें स्वपतिप्राप्ति. मग तर विधवा होण्याची भीति नाही ना. माझा पति स्वर्गी जाऊन देव झाला आहे. आतां तर मी देवस्त्री.

वेणी०—(गद्गद स्वरानें) शान्ते, तुजवर माझे फार प्रेम. अगदीं लहानपणापासून प्रेम आहे. तुझे दुःख पाहून माझे मन कळवळतें ह्मणूनच मी बोलतों.

शान्ता.—दादा, मजकरितां उगाच दुःख करूं नको. एक अर्थीं माझे आहे तें चांगलें आहे. पहिल्या पहिल्यांदा फार दुःख होई. तेव्हां कळत नसे व मनाची समजूत घालतां येत नसे, ह्मणून रात्रंदिवस रडत असें व ईश्वराचा धांवा करीत असें. त्याचा धांवा करतां करतां मनाला आराम वाटूं लागला. जणूं काय कोणी माझ्या कानांत सांगितलें

कीं पती हा स्त्रियांना प्राणप्रिय. जरी तो दृष्टीआड झाला तरी मनाच्या आड कधीही होणार नाहीं. वेणीदादा, तुला खरेंच सांगतें कीं मीं आपल्या पतीला नेहमीं आपल्या हृदयार्शीं वाळगिलें आहे.

वेणी०—परलोकच्या ज्या गोष्टी तूं सांगतेस त्या खऱ्या. परंतु सर्वलोक परलोकच्या सुखावर भिस्त ठेऊन जगांतील सर्व कामकाज सोडून देतील तर हें जग चालेल तरी कसें ?

शान्ता.—एक प्रकारानें मीं आपलें मन जिंकलें आहे. त्या गोष्टी निघाल्या ह्मणजे विचार चाळून मन कधीं होतें. तर दादा, तूं आतां ह्या गोष्टीच काढूं नकोस. आतां मी देवळांत जातें व पुजेविजेच्या उद्योगाला लागतें.

वेणी०—वरें आज राहूं दे. आणखी एखादे दिवशीं तुझी समजूत पाडीन.

शान्ता.—मला सर्व समजलें.

(जाते.)

वेणी०—लक्ष्मी व सावित्री ह्या देखील हिच्या पुढें हार जातील. तिच्या मनांत जितकी जितकी पापभीति जास्त तितकें तितकें माझेंही तिच्यावरचें प्रेम जास्त. तिचें पावित्र्य भ्रष्ट करण्याची माझी इच्छा नाहीं, तर तिच्याशीं विवाह करण्याची आहे. शान्ता जर माझी स्त्री होईल तर मी धन्य होईन. किती कोमल, किती सरल ? विधवा होऊनही रूपानें शतपट वाढली आहे.

(जातो)

द्वितीयगर्भांक.

अखिलाची निजायची खोली.

अखिल.

अखिल०—

आकाशीं अनिमेष जागत असे हा पौर्णिमेचा शशी ।
 कोणातें बघण्या टपूनि बसला सोत्कंठ साऱ्या निशीं ॥
 मेषोन्मेषमिषें करूनि निरखी कोणास ताराकुल ।

नाहीं संशय लक्ष्मिती प्रियसखी—

पारुल ती पारुल ॥ १ ॥

उद्यानीं फुलला गुलाब सलिलीं प्रोत्फुल ही पद्मिनी ।
 व्यापोनी निज सौरभें बकुल हा टाकीतसे मेदिनी ॥
 सौभाग्यें विमलें तथा परिमलें सर्वास या जिंकिल ।

ऐसें पुष्प जगांत एक रमणी—

पारुल ती पारुल ॥ २ ॥

स्वर्गापासुनि सागरान्त विहरे स्वच्छंद भागीरथी ।
 गर्जे, नाद करी, कधीं खळखळे वाचाल साऱ्या पथीं ॥
 कोणाचा करण्यांत नामजप हा ही स्वर्धुनी संकुल ॥

तीतें एकचि जप्य या त्रिभुवनीं,—

पारुल ती पारुल ॥ ३ ॥

होतें नीरस शुष्ककाष्ठसम हें माझें घरीं जीवित ।
 त्यातें प्रीतिसुधारसें करित जी सिंचूनी आप्यायित ॥
 जीचें दर्शन चंद्रचंदनसुधामुक्तांहुनि शीतल ।

माझी आवडती सती गजगती—

पारुल ती पारुल ॥ ४ ॥

एका अर्थी झाल्या आहेत त्या वाईट नाहीत. मनांत आलेले विचार लिहून काढले, आतां जरा फिरायला जावें. शान्ते, दोन विडे तर मला आणून दे पाहूं? एक दिवसांत काय ही मनाची स्थिति! किती वेळ मनांत येतें कीं आतां तिकडे जाऊं नये, हिखूच्या हातीं कविता पाठवून घ्याव्या. परंतु न जाऊन राहवतें आहे कोठें? अहा! काय तें सुंदर रूप!

(विडे घेऊन तरुवाला येते.)

तरु०—कोणाचें रूप?

अखिल०—हां, तूं, तूं कां येथें?

तरु०—कां, हें का परक्याचें घर आहे कीं काय? मला आलेंच पाहिजे. हे ध्यावे विडे.

अखिल०—शान्तेला यायला नाही का फावलें? मोलकरीण कोठें आहे?

तरु०—माझ्या हातून ध्यायला कांहीं दोष आहे कीं काय. मोलकरणीपेक्षां का मी हीन?

अखिल०—तें कांहीं नाही. त्या दिवशीं मीं शिव्या दिल्या त्यावर इतके दिवस आली नाहीस.

तरु०—इतके दिवस आलें नाहीं ह्मणून कधींच यायचें नाहीं कीं काय?

अखिल०—नाहीं, नाहीं. कधींच यायचें नाहीं. तुला सर्व ठाऊक आहे व मीं सर्वांना सांगितलें आहे कीं तुझा व माझा प्रणय होत नाहीं. तुझा माझा स्त्री-पति-भाव शक्य नाहीं.

तरु०—तर माझे नशीब, बरें पण विडा तर घ्याल ?

ल्याला तर हरकत नाही ना? प्रणय नसला ह्मणून हातांतून विडा घेण्याला कांहीं दोष नाही ना? आपली मोलकरीण विडा आणून देते तिच्याशीं तर प्रणय नाही? स्त्री-पुरुष-भावही पण नाही.

अखिल०—बरें, तेथें ठेऊन जा.

तरु०—थांबलें ह्मणून व दोन गोष्टी बोललें ह्मणून काय झालें? रस्त्यांत कोणी भेटलें तरी देखील त्याच्याशीं दोन शब्द बोलतां, तसेंच मला समजा. प्रणय नसला ह्मणून बोलायला काय हरकत आहे!

अखिल०—जा येथून, मला फिरायला जायचें आहे.

तरु०—दोन घटका बसून गेलें तर. जर एखादा सभ्य गृहस्थ कोणी आपल्याकडे येता तर थांबतां का नाही?

अखिल०—जा, जा, आई आतां येथें येईल.

तरु०—त्या तर आतांच पूजेला बसल्या आहेत.

अखिल०—तूं जा, तूं जा, तुला आज झालें आहे तरी काय?

तरु०—आपल्या तोंडून दोन गोष्टी ऐकण्याची इच्छा झाली आहे.

अखिल०—कसल्या गोष्टी ऐकतेस?

तरु०—आपल्याला वाटतील त्या. रागें भरा, निदान दोन शिव्या तरी द्या.

अखिल०—मी का तुला शिव्या देतो?

तरु०—तर मग दोन प्रेमाचे शब्द बोला. कोणाच्या मुखाचें चिंतन चाललें होतें?

अखिल०—मुख कोणाचें, आणि चिंतन कसलें? ए-

कटा बसलों होतों तों मनांत जे जे विचार आले त्यांची एक कविता केली, झालें.

तरु०—काय लिहिलें आहे? मला तर वाचून दाखवा.

अखिल०—तुला काय त्यांत कळणार?

तरु०—आपण मला इतकी का मूर्ख समजतां?

अखिल०—तुला जर कविता समजती तर आणखी काय पाहिजे होतें?

तरु०—समजली नाही तर समजून सांगा. आपण जर शिकविलें नाही तर मला कोण शिकवील?

अखिल०—पंतोजीपणा करून प्रणय करणें मला नको. तूं जा, निघ कशी.

तरु०—असलें ह्मणून काय झालें, प्रणय जडण्याची भीति नका पडूं देऊं?

अखिल०—शुद्ध प्रणय होणार नाही हें माहीत आहे. परंतु हमेशा जवळ राहिल्यानें व बोलल्याचाळल्यानें एक प्रकारचा खोटा ह्मणजे तुझां हिंदु लोकांचा प्रणय जडतो.

तरु०—साहेब, तुमचा प्रणय कसा असतो तें तर मला समजून सांगा.

अखिल०—तें तुला कळायचें नाही. मराठींत त्याला बरोबर शब्द नाही. इंग्रजींत त्याला 'लव्ह' ह्मणतात. त्यांत 'रोमान्स'ही असला पाहिजे. तूं जा, तूं जा, मला त्रासवूं नकोस. मी फिरायला जातो.

तरु०—जा, पण माझी एक गोष्ट ऐकून जा. तुझी कां त्रासतां तें तर मला सांगा पाहूं. उगीच कांहीं तरी भलतें-सलतें मनांत आणतां व आपण कष्ट भोगतां व मलाही

देतां. तुम्ही मजकडे पाहणार नाहीं हें खरें परंतु आपल्याकडे पाहिल्याशिवाय माझे मात्र चालणार नाहीं. मी आपल्या मर्जीविरुद्ध एक तिळभर चालणार नाहीं. मला पक्कें ठाऊक आहे कीं, तुमचें मन नेहमीं दुःखी. कां बरें आपण हें दुःख भोगतां? मी जरी फार सुंदर नाहीं तरी पण अगदीं वाइटांतही नाहीं. लिहिणें, वाचणें, आपल्याला आवडतें ह्मणून दुसऱ्यांचें आर्जव करून मी थोडेंबहुत शिकलें आहे. मनांतलें दुःख मी मनांतच ठेवतें व आपली निंदा कधींही करित नाहीं. तर माझा कोणता अपराध आहे ह्मणून मला असें पायांनीं लाथाडतां? आपली काय मर्जी आहे? मी काय करूं? मी कोण होऊं? आपण जें सांगाल तें करीन. मला समजून सांगा, शिकवा, आपण सुखी व्हा. आपली वागणूक मला चांगली माहित आहे. आपल्यांत जर दोष असता, आपण जर बाहेरख्याली असतां, तर मीं इतकी विनवणी केली नसती. मी खरें सांगतें. मी केवळ स्वतांकरितां बोलत नाहीं. आपण सुखी व्हा, व मी आपल्याला आवडेन अशी मला करा. इतकी माझी हात जोडून विनंति आहे.

अखिल०—तुला समजायचें नाहीं; प्रणयाच्या लायकीची तूं नाहींस. तुझ्या चेहऱ्यांतच 'रोमान्स' नाहीं.

तरु०—तें काय?

अखिल०—तें तुला समजायचें नाहीं. रोमान्स काय आहे हें तुला ठाऊक आहे? त्यापासून 'रोमॅन्टिक' शब्द निघाला आहे. तो एक निराळाच भाव आहे. अपूर्वदृष्ट, स्वप्नमय प्रेमानें तो हळूहळू आपोआपच चेहऱ्यावर उमटूं

कटा बसलों होतों तों मनांत जे जे विचार आले त्यांची एक कविता केली, झालें.

तरु०—काय लिहिलें आहे? मला तर वाचून दाखवा.

अखिल०—तुला काय त्यांत कळणार?

तरु०—आपण मला इतकी का मूर्ख समजतां?

अखिल०—तुला जर कविता समजती तर आणखी काय पाहिजे होतें?

तरु०—समजली नाही तर समजून सांगा. आपण जर शिकविलें नाही तर मला कोण शिकवील?

अखिल०—पंतोजीपणा करून प्रणय करणें मला नको. तूं जा, निघ कशी.

तरु०—असलें ह्मणून काय झालें, प्रणय जडण्याची भीति नका पडूं देऊं?

अखिल०—शुद्ध प्रणय होणार नाही हें माहीत आहे. परंतु हमेशा जवळ राहिल्यानें व बोलल्याचाळल्यानें एक प्रकारचा खोटा ह्मणजे तुझां हिंदु लोकांचा प्रणय जडतो.

तरु०—साहेब, तुमचा प्रणय कसा असतो तें तर मला समजून सांगा.

अखिल०—तें तुला कळायचें नाही. मराठींत त्याला बरोबर शब्द नाही. इंग्रजींत त्याला 'लव्ह' ह्मणतात. त्यांत 'रोमान्स'ही असला पाहिजे. तूं जा, तूं जा, मला त्रासवूं नकोस. मी फिरायला जातों.

तरु०—जा, पण माझी एक गोष्ट ऐकून जा. तुझी कां त्रासतां तें तर मला सांगा पाहूं. उगीच कांहीं तरी भलतें-सलतें मनांत आणतां व आपण कष्ट भोगतां व मलाही

देतां. तुझी मजकडे पाहणार नाहीं हें खरें परंतु आपल्याकडे पाहिल्याशिवाय माझे मात्र चालणार नाहीं. मी आपल्या मर्जीविरुद्ध एक तिळभर चालणार नाहीं. मला पक्कें ठाऊक आहे कीं, तुमचें मन नेहमीं दुःखी. कां बरें आपण हें दुःख भोगतां? मी जरी फार सुंदर नाहीं तरी पण अगदीं वाइटांतही नाहीं. लिहिणें, वाचणें, आपल्याला आवडतें ह्मणून दुसऱ्यांचें आर्जव करून मी थोडेंबहुत शिकलें आहे. मनांतलें दुःख मी मनांतच ठेवतें व आपली निंदा कधींही करीत नाहीं. तर माझा कोणता अपराध आहे ह्मणून मला असें पायांनीं लाथाडतां? आपली काय मर्जी आहे? मी काय करूं? मी कोण होऊं? आपण जें सांगाल तें करीन. मला समजून सांगा, शिकवा, आपण सुखी व्हा. आपली वागणूक मला चांगली माहीत आहे. आपल्यांत जर दोष असता, आपण जर बाहेरख्याली असतां, तर मीं इतकी विनवणी केली नसती. मी खरें सांगतें. मी केवळ स्वतांकरितां बोलत नाहीं. आपण सुखी व्हा, व मी आपल्याला आवडेन अशी मला करा. इतकी माझी हात जोडून विनंति आहे.

अखिल०—तुला समजायचें नाहीं; प्रणयाच्या लायकीची तूं नाहींस. तुझ्या चेहऱ्यांतच 'रोमान्स' नाहीं.

तरु०—तें काय?

अखिल०—तें तुला समजायचें नाहीं. रोमान्स काय आहे हें तुला ठाऊक आहे? त्यापासून 'रोमॅन्टिक' शब्द निघाला आहे. तो एक निराळाच भाव आहे. अपूर्वदृष्ट, स्वप्नमय प्रेमानें तो हळूहळू आपोआपच चेहऱ्यावर उमटूं

लागतो. याहून चांगलें सांगतां यायचें नाही. त्याला मराठींत शब्द नाही.

(पडद्यांत प्रसन्नमयीः—सुनवाई !)

अखिल०—आई आली. आई आली. तूं सर्व बिघड-विलेंस. आतां तिला वाटेल कीं तुझ्याशीं माझा प्रणय होऊं लागला. जा, जा, लवकर नीघ. अजून उभीच. तर आतां मी ओरडतो. हें काय हें? माझ्या खोलींत ही कां? मला घरांत बसूं घायचें नाही का? जें मला नको—

तरु०—मी जातें, आपण अशी आरडाओरड करूं नका.

(जाते.)

अखिल०—नशिवानें माझा दृढनिश्चय होता हणून बचावलें, नाही तर सर्व नाश होता. असें गोड गोड बोलून तर ह्या हिंदु स्त्रिया नवन्याचें डोकें उठवितात. मी प्रतिज्ञेवर सांगतों कीं मीच हणून सुटलों. दुसरा कोणी असता तर खास पाशांत सांपडता. मला फार सावधगिरीनें वागलें पाहिजे. मन केव्हां पालटेल त्याचा नेम नाही. पांच चार दिवस जर अशा कथा कानीं आल्या तर एक प्रकारचा अपवित्र प्रणय उत्पन्न होतो. (प्रसन्नमयी येते.)

प्रसन्न०—सूनवाई आली होती वाटतें? तिला तूं शिव्या दिल्या असशील हणूनच ती रडत रडत गेली.

अखिल०—लागेल असें मी कोणालाच बोलत नाहीं. माझ्या खोलींत आल्याबरोबरच मीं मना केलें व आतांही करतो.

प्रसन्न०—कां बरें अशी पोरीची दुर्दशा करतोस? तूं कांहीं नेणतें मूल नाहींस. तुला सर्व समजतें, मग ही तुझी रीत चांगली का आहे?

अखिल०—मला आदर करणें नको व दुर्दशाही करणें नको. मला तिचा मुळींच संपर्क नको.

प्रसन्न०—तुला संपर्क नको, तर काय विचारीनें मरावें ?

अखिल०—तें मला काय ठाऊक ?

प्रसन्न०—बाबा, हे सर्व विचार सोड. तूं हें असें करतोस ह्मणून लोक आह्वांला नावें ठेवतात, व ह्मणतात कीं आईच त्याला बायकोकडे जाऊं देत नाहीं.

अखिल०—हें लोकांचें अज्ञान; तूं जुलमानें का मला प्रणय करायला लावशील ? का खऱ्या प्रणयाला प्रतिबंध करशील ?

प्रसन्न०—वेड्या, हें तूं काय मनांत धरलें आहेस तें मला कळत नाहीं.

अखिल०—तें नाहींच कळायचें. पूर्वीं प्रणय नव्हताच. मग कोठून कळणार ?

प्रसन्न०—बरं बाबा, तें काहीं असो. लग्न करून तिला घरांत आणिली आहे. आतां तिला सोडायची तर नाहींना ? दैवांत जें होतें तें झालें. आतां हिलाच घेऊन संसार केला पाहिजे.

अखिल०—इंपॉसिबल, अशक्य !

प्रसन्न०—ऐक, माझे सांगणें अन्हेरूं नकोस.

अखिल०—तें दुसऱ्या गोष्टींत. प्रणयाच्या गोष्टींत हात घालण्याचा आईबापांचा अधिकार नाहीं.

प्रसन्न०—मी आणखी किती दिवस ! आजपासून आपला संसार तूंच बघ. मी मेल्यावर कसें होईल ?

अखिल०—व्हायचें तें होईल. मला काय त्याचें.

आतां माझा संसार कोणार्शी, व कोणाकरितां. माझा सर्वस्वी घात झाला. आतां मला गृहसौख्य कोठचें! तूं माझ्या हृदयांत अग्नि पेटवून मला जाळून टाकलेंस. आतां ही सर्व पृथ्वी मला अरण्यासारखी आहे. ज्या दिवशीं तूं माझे हें पैशाचिक लग्न केलेंस त्याच दिवशीं माझ्या प्रणयाच्या मुळावर कुठाराघात झाला. त्याच दिवशीं माझ्या हृदयांतलें सर्व प्रेम व शांति हीं लयास गेलीं. आग लागो त्या संसाराला, मरो तो संसार.

प्रसन्न०—बाबा, असें भाषण मीं कधींच ऐकलें नाहीं. पूर्वापारची ही वहिवाट आहे कीं आईबाप मुलांचें लग्न करून देतात, व मुलेंही मोठ्या आनंदानें संसार करतात. आतांच हें काय? काळीत्रेंद्री असती व दुसऱ्या इतर खोडी जर तिच्यांत असल्या तर तुझे ह्मणणें शोभतें. पहिल्या पहिल्यांदा वाटे कीं लहान आहे ह्मणून असें करतो; कळूं लागलें ह्मणजे आपोआपच ताळ्यावर येईल. मुलगी तर साक्षात् लक्ष्मी आहे. तोंडांतून एक व्र देखील काढीत नाहीं. दुसरी एखादी असती तर रामायण करती.

अखिल०—तुझी वटवट चाळूं दे. मी जातो. माझ्या प्रणयावर वज्राघात करून माझा सर्वस्वी घात केलास, व आणखी वर ही कटकट. घरांत तर मला सुख नाहीं. पाहूं दुसरीकडे तरी कोठें मिळतें का?

(जातो.)

प्रसन्न०—गेला आं, माझे पोर मला दूर झालें!

(जाते.)

तृतीयगर्भांक.

मृत्युंजयाचें घर.

मृत्युंजय व वेणी.

मृत्युं०—विचार कांहीं वाईट नाहीं. खाण्यापिण्याचा जरी चांगला बंदोबस्त असला तरी ज्या वयांत जें केलें पाहिजे तेंच करणें उचित. तरुणपणीं जर कांहीं कामधंदा केला नाहीं तर मन ठीक राहत नाहीं, शिवाय तें विघडायची-ही भीति. हा जो धंदा तूं काढला आहेस तो शिकलास तरी कधीं ?

वेणी०—होम्योपाधीची मला पहिल्यापासून आवड होती. हणून थोडी थोडी शिकलों होतों. त्यावर आतां पुन्हा पुस्तकें वगैरे पाहून ठेवलीं आहेत, व आतां डिस्पेन्सरी सुरू झाली हणजे आणखी पुष्कळशीं पुस्तकें आणीन हणजे झालें. सर्व पुस्तकें पाठ करण्याची गरज नसते. पुस्तकें पाहून पाहून चिकित्सा करतां येते.

मृत्युं०—पहा बाबा, मोठ्या काळजीनें काम कर. चिकित्सा करणें मोठें अवघड काम आहे. त्यांत जीवन व मृत्यु यांचा संबंध असतो.

वेणी०—त्याची मला नाहीं का काळजी ?

मृत्युं०—तर मोठ्या काळजीनें व दक्षतेनें काम कर. अखिलाला नेहमीं जवळ ठेव व त्याच्या हातून काम करीव. काम करतां करतां ब्रह्मकेलें मन ताळ्यावर येतें, व संसाराकडे लागतें. मला स्वतांला कांहीं मूलवाळ नाहीं. जें काय आहे

तें सर्व अखिल. शान्तेच्याबद्दलची आशाच खुंटली. अखिल जर संसारी झाला तर त्याची तरी पोरेंबाळें मला दिसतील.

वेणी०—बाबा, शान्तेविषयीं कांहीं उपाय नाहीं ह्मणतां तें केवळ आमच्या दोषामुळें, दुसरें तर कांहीं नाहीं. अशा मुलीला वैधव्यदुःख भोगायला लावणें हें मनुष्याला योग्य का ?

मृत्युं०—तूं ह्मणतोस तें खोटें नाहीं. एक वेळ मला देखील वाटतें कीं पोरीनें चिरकाल दुःख कां भोगावें? परंतु शास्त्रकार आमच्याहून शहाणे होते. त्यांनीं हा जो नियम केला आहे त्यांत त्यांचा कांहीं तरी उद्देश असला पाहिजे. व ह्मणूनच आपल्याला तो पाळला पाहिजे.

वेणी०—शास्त्रांत विधवाविवाहविधि सांगितला आहे. विद्यासागर महाशयांनीं त्याला आधार दाखविले आहेत.

मृत्युं०—आपणाला त्यांतलें काय माहीत. निरनिराळ्या मुनींचीं निरनिराळीं मतें. त्यांतलें ग्राह्य कोणतें व त्याज्य कोणतें हें ठरविण्याचें आपलें काम नव्हे. परंतु जें देशाचाराला योग्य त्यालाच धरून वागलें पाहिजे. शिवाय आणखीही एक गोष्ट आहे. ती अशी कीं लहान मुली विधवा झालेल्या पाहिल्या ह्मणजे मनाला वाईट वाटतें खरें, परंतु ह्या घोर कलियुगांत सर्व लोक भोगविलासांत मग्न. मुनी नाहीं. ऋषी नाहीं, व ब्रह्मचारीही नाहीं. देवतांना झोंप लागली आहे. संसारांत जसे ब्रह्मचारी तशा आमच्या विधवा आहेत. ह्यांच्याकडे पाहिलें ह्मणजे हिंदु धर्म अद्याप कायम आहे असें वाटतें. विधवा ह्या हिंदूंच्या घरांतल्या जागृत देवताच आहेत.

(एक भिकारी येतो.)

भिकारी.—यजमानाचें कल्याण होवो, आज एकादशी, ब्राह्मणाला एक पैसा मिळावा.

वेणी०—तूं इतका तरणा ताठा असून भिक्षा मागतोस, लज्जा नाही वाटत तुला ?

भिकारी.—उपाय असता तर दुसऱ्याच्या दारीं कशाला येतों ?

वेणी०— कांहीं उद्योग केला पाहिजे, उद्योग करायला काय झालें ?

भिकारी.—खेडेगांवीं घर. लहानपणींच बाप वारला. लिहिणें वगैरे कांहीं झालें नाही. वशिला कोणाचा नाही. ह्यातारी आई घरीं आहे. भिक्षा मागितली नाही तर चालेल कसें ?

मृत्युं०—जाऊंदे रे, विचारा आशेनें आला आहे.

वेणी०—तुझाला समजत नाहीं, अशा लोकांना भिक्षा देणें ह्मणजे आळसाला मदत करणें आहे.

मृत्युं०—ऐकलेंत कां भटजी महाराज वेणी ह्मणतो तें खरें आहे. भिक्षा दिल्यानें पाप लागतें. तर काय करावें. जगांत निष्पाप असा कोणीच नाही. संसारांत अनेक पातकें करावीं लागतात. त्यांत आणखी हें एक, पाहूं तुमच्या दैवांत काय आहे तें ? महाराज, आपणाला पैसा पाहिजे तो तर मजजवळ नाही, आतां पेटी कोण आणतो ? ही पावली आहे ती घ्या. हीच तुमच्या दैवांत होती.

भिकारी.—आपलें कल्याण होवो व इच्छित मिळो.

मृत्युं०— झाली यांची बडबड सुरु. महाराज, आशीर्वाद देणें असेल तर मनांत द्या. बडबड करूं नका.

तें सर्व अखिल. शान्तेच्याबद्दलची आशाच खुंटली. अखिल जर संसारी झाला तर त्याची तरी पोरेंबाळें मला दिसतील.

वेणी०—बाबा, शान्तेविषयीं कांहीं उपाय नाहीं ह्मणतां तें केवळ आमच्या दोषामुळे, दुसरें तर कांहीं नाहीं. अशा मुलीला वैधव्यदुःख भोगायला लावणें हें मनुष्याला योग्य का ?

मृत्युं०—तूं ह्मणतोस तें खोटें नाहीं. एक वेळ मला देखील वाटतें कीं पोरीनें चिरकाल दुःख कां भोगावें? परंतु शास्त्रकार आमच्याहून शहाणे होते. त्यांनीं हा जो नियम केला आहे त्यांत त्यांचा कांहीं तरी उद्देश असला पाहिजे. व ह्मणूनच आपल्याला तो पाळला पाहिजे.

वेणी०—शास्त्रांत विधवाविवाहविधि सांगितला आहे. विद्यासागर महाशयांनीं त्याला आधार दाखविले आहेत.

मृत्युं०—आपणाला त्यांतलें काय माहीत. निरनिराळ्या मुनींचीं निरनिराळीं मतें. त्यांतलें ग्राह्य कोणतें व त्याज्य कोणतें हें ठरविण्याचें आपलें काम नव्हे. परंतु जें देशाचाराला योग्य त्यालाच धरून वागलें पाहिजे. शिवाय आणखीही एक गोष्ट आहे. ती अशी कीं लहान मुली विधवा झालेल्या पाहिल्या ह्मणजे मनाला वाईट वाटतें खरें, परंतु ह्या घोर कलियुगांत सर्व लोक भोगविलासांत मग्न. मुनी नाहीं. ऋषी नाहीं, व ब्रह्मचारीही नाहीं. देवतांना झोंप लागली आहे. संसारांत जसे ब्रह्मचारी तशा आमच्या विधवा आहेत. ह्यांच्याकडे पाहिलें ह्मणजे हिंदु धर्म अद्याप कायम आहे असें वाटतें. विधवा ह्या हिंदूंच्या घरांतल्या जागृत देवताच आहेत.

(एक भिकारी येतो.)

भिकारी.—यजमानाचें कल्याण होवो, आज एकादशी, ब्राह्मणाला एक पैसा मिळावा.

वेणी०—तूं इतका तरणा ताठा असून भिक्षा मागतोस, लज्जा नाही वाटत तुला?

भिकारी.—उपाय असता तर दुसऱ्याच्या दारीं कशाला येतों?

वेणी०—काहीं उद्योग केला पाहिजे, उद्योग करायला काय झालें?

भिकारी.—खेडेगांवीं घर. लहानपणींच बाप वारला. लिहिणें वगैरे काहीं झालें नाही. वशिला कोणाचा नाही. ह्यातारी आई घरीं आहे. भिक्षा मागितली नाही तर चालेल कसें?

मृत्युं०—जाऊंदे रे, विचारा आशेनें आला आहे.

वेणी०—तुझाला समजत नाही, अशा लोकांना भिक्षा देणें ह्मणजे आळसाला मदत करणें आहे.

मृत्युं०—एकलेंत कां भटजी महाराज वेणी ह्मणतो तें खरें आहे. भिक्षा दिल्यानें पाप लागतें. तर काय करावें. जगांत निष्पाप असा कोणीच नाही. संसारांत अनेक पातकें करावीं लागतात. त्यांत आणखी हें एक, पाहूं तुमच्या दैवांत काय आहे तें? महाराज, आपणाला पैसा पाहिजे तो तर मजजवळ नाही, आतां पेटी कोण आणतो? ही पावली आहे ती घ्या. हीच तुमच्या दैवांत होती.

भिकारी.—आपलें कल्याण होवो व इच्छित मिळो.

मृत्युं०—झाली यांची बडबड सुरू. महाराज, आशीर्वाद देणें असेल तर मनांत घ्या. बडबड करूं नका.

भिकारी.—महाराज, सर्वच लोक आपणांसारखे धर्मात्मे असते तर ब्राह्मणांची अशी दशा कां होती ?

(जातो.)

वेणी०—आजोबा हाताचे मोठे सडळ आहेत. त्यांना कळत नाहीं कीं हे लोक उगीच भिकाऱ्याचें सोंग आणतात.

मृत्युं०—तरी काय हरकत आहे. भिकाऱ्याचेंच सोंग आहे ना दुसरें तर काहीं नाहीं. जमीनदार होऊन कुळाकडून नजर उपटायला तर आला नाहीं ना ? जावई होऊन पकानें झोडायला तर आला नाहीं ना ? भिकारीपणाहून दुसरें हीनत्व कोणतें ? तें त्यानें जर पतकरलें तर मग आपणांला नको का काहीं घायला ?

वेणी०—तुमचा समज काहीं निराळा आहे. बरें आहे, आतां मी जातो.

मृत्युं०—चाललास ? बरें पण हिशोबविशोब कसा ठेवतोस तें मला दाखीव. मी तुला फार सोपी रीत दाखवीन.

वेणी०—बरें आहे, पण आजोबा, तुमचे केंस परीटवडीप्रमाणें स्वच्छ कसे ?

मृत्युं०—तुझ्या आजीचा हुकूम. आतां कल्प लावण्याचें काहीं कारण नाहीं, असें तिनें सांगितलें. आहे तें का वाईट दिसतें ? ईश्वराच्या इच्छेआड जाणें ठीक नाहीं. त्याला आवडतें तर तेंच चांगलें.

वेणी०—बरें तसेंच कां असेना ? मी जातो.

(जातो.)

मृत्युं०—भाडेवसुलाच्या चिठ्यांवर सद्या करून आतां निजावें. जय काली कैवल्यदायिनी.

(जातो.)

चतुर्थगर्भांक.

पारूलचें घर.

पारूल, अखिल व हिरालाल.

पारूल.—

होतें नीरस शुष्ककाष्ठसम हें माझे घरीं जीवित ।
त्यातें प्रीतिसुधारसें करित जी सिंचूनि आप्यायित ॥
जीचें दर्शन चंद्रचंदनसुधामुक्तांहुनी शीतल ।

माझी आवडती सती गजगती—

पारूल ती पारूल ॥ १ ॥

बायकामाणसांची थडा आपणाला चांगली करतां येते.

अखिल०—थडा कशावरून आपणाला वाटली ?

पारूल.—कविता सुंदर झाल्या आहेत, हणून आपणांला असें वाटलें कीं काय त्यांत लिहिलेलें मी सर्व खरें मानीन ? चंद्र मला पाहण्याची इच्छा करितो, मी गुलाबाहून सुंदर !

अखिल०—मीं काहीं दुसऱ्याच्या डोळ्यानें पाहिलें नाहीं.

पारूल.—भागीरथी हणजे माझे नामस्मरण करते !

अखिल०—काल संध्याकाळीं एकटा मी गंगेच्या तीरावर बसलों होतो तेव्हां मला भास झाला.

पारूल.—मीं कोणाच्या नीरस प्राणाला अमृतदान दिलें ?

अखिल०—तें का विचारायला पाहिजे? माझ्यावर विश्वास ठेवा. माझ्या ठायीं इतर दोष असोत परंतु मी असत्य बोलत नाहीं. रचनापद्धति व कल्पनाशक्ति दाखविण्याकरितां मी ह्या कविता केल्या नाहींत. लिहिण्याचे वेळीं कागद व लेखणीवर माझे लक्ष नव्हतें. माझ्या हृदयाचे तरंग आपोआप बाहेर आले आहेत.

पारूल.—निःसंशय तुहीं मला वेडी ठरविली आहे.

हिरा०—मला दोन शब्द बोलण्याची परवानगी आहे का? “आपले” “आपणाला” वगैरे सोडून द्या. मला वाटतें जसें कांहीं अखिलबाबू आपल्या गुरुजीकडेच आला आहे.

पारूल.—तसें नव्हे हिरुदादा, अखिलबाबूसारख्या विद्वान् गृहस्थांना अरे तुरे माझ्याच्यानें कसें ह्मणवेल?

अखिल०—जर आपण मला ‘आपला’ समजत आसाल तर माझी हरकत नाहीं.

पारूल.—आपण जर मला ‘आपली’ मानतां तर मला आपल्याला आपले समजायला काय हरकत आहे?

अखिल०—बरें, मी ह्मणेन, व तूंही मला ‘तूं’ ह्मण.

पारूल.—आपण नाहीं नाहीं—तुही ह्मणतां कीं एक वेळ पाहून तुमची मजवर प्रीति जडली, हें मी खरें कसें मानीन.

अखिल०—आपण तर—

पारूल.—पुन्हां आपण.

अखिल०—हा अभ्यास. तूं इतकी शिकलीसवरलीस. तुला सांगायला का पाहिजे कीं शुद्ध प्रेम एका भेटीनें देखील होतें. जगत्सिंहानें तिलोत्तमेला त्या मंदिरांत एकदांच

ओझरती पाहिली. जूलियटला दोनदां पाहण्याची रोमिओला जरूर पडली नाही.

हिरा०—मीं देखील शान्तेला निमतला घांटावर केंस पुसतांना तरी एकदांच पाहिली. त्याला चार वर्षे झालीं. आतां जेव्हां मला वाटतें तेव्हां मी तिला भेटतो.

अखिल०—खरेंच सांग पारूल, माझ्याबद्दल तुला काय वाटतें?

पारूल.—बायको मनुष्याला कां असें लाजवितां. लाजवा बापडे खुशाल.

अखिल०—सांग, सांग. तुला माझी शपथ आहे.

पारूल.—अज्ञान स्त्रियांना प्रणयाची काय माहिती? वेश्येजवळ कोठें प्रणय बोलला आहे?

अखिल०—तूं मूर्ख. तुला प्रणयाची माहिती नाही. तूं वेश्या? नाही, पारूल, तुला वेश्या कसें ह्मणावें. मी कधीही वेश्येच्या घरीं गेलों नाहीं. मी सत्य सांगतो माझ्या मनांत कुभाव नाही, मला तर तूं स्वर्गीय ज्योत दिसतेस. हें तुझें नेत्रद्वय प्रणयसलिलानें पूर्ण असें भासतें. ह्या तुझ्या निबिड केशराशींत प्रेमाच्या लहरी उठताहेत असा भास होतो. माझ्या दृष्टीनें तूं मानुषी नाहीस, देवी आहेस. मला विलासभोगाची इच्छा नाही. मला तुझी पूजा करावीशी वाटते. तुला हृदयांत सांठवून तुझी आराधना करावीशी वाटते. संसाराचें काय व्हावयाचें असेल तें होवो. सृष्टी कितीही रमणीय होवो. मला तिशीं कर्तव्य नाही, बाह्य चैतन्य नष्ट होवो परंतु अंतर्दामीं तुझ्या प्रणयांत मग्न राहीन. पारूल, सांग, सांग माझ्यावर तूं प्रेम करशील कीं नाही?

हिरा०—आतां उशीर कां? तूं आपली कविता तर एकदां हण. “कोकिल कुहु कुहु अखिल उहुं उहुं.”

पारूल.—तूं सांगितलेंसं वाटतें. तुळा आतां मी कांहीं सांगणार नाहीं.

अखिल०—पारूल, तर मग तूं मजवर प्रीति करतेस. हेमचंद्र, ललित, विजय, आयव्हानहो, रोमिओ, या सर्वांना तूं मागें टाकतेस. कोणता नायक आज मजहून सुखी आहे.

पारूल.—तुमच्या सदऱ्याची गुंडी निवाली आहे ती मी घालतें.

अखिल०—पारूल, पारूल, किती तुझा हा कोमल हात!

हिरा०—अखिलवावू! आतां विलंब कां? पारूलचें गाणें तर ऐक. गा एक चीज.

पारूल.—माझ्या गाण्यानें का यांना आनंद होईल.

अखिल०—कां नाहीं होणार? गाणें हणजे प्रणयाचा अलंकार.

पारूल.—

पद—राग पिलु, ताल धुमाळी.

चाल—उद्धवा शांतवन कर जा.

कां सखा क्षण क्षण येतो, स्मृतिरूपें माझ्या चित्तीं ॥

प्रत्यक्ष दिसो कीं न दिसो, हृत्पटलीं अंकित मूर्ती ॥

किति यत्न जरी मीं केला, होईना पळही भ्रांती ॥

॥ चाल ॥ ये कर्णीं जरि तन्नाम । चमकत हें अंतर्याम ।

खेदांतचि उपजे प्रेम । येई त्या पूरचि अंतीं ॥ चाल ॥

मत्सखा गमे हळु घुसुनी । हृदयाशीं करि गुज गोष्टी ॥ १ ॥

(पडद्यांत)

(वामा.—अगे पारूल, पारूल वर येऊन एवढें दूध पिऊन जा ना ?)

पारूल.—ही काय कटकट ? मी नुकती कोठें आपल्याजवळ येऊन बसलें तोंच हाकांला आरंभ. मला भूक नाही, मी आतां जात नाहीं.

(वामा येते.)

वामा.—चल ग, लवकर, एकदां पिऊन टाक ह्मणजे झालें. नाहीं तर पुन्हा थंड होईल. फार नाहीं. अडीच शेर तापत ठेवलें होतें त्यांतून फक्त अर्धा शेर उरविलें आहे.

पारूल.—(शिशुभावानें) मी दूध पिऊं का ? मला आज बरें नाहीं.

वामा.—पी, काहीं हरकत नाहीं. तुला जसे पाहिजे तसें केलें आहे. साय वगैरे काढून टाकली आहे.

अखिल०—पहा, कोण ही सरळता.

हिरा०—जा जा, एक घोंट घेऊन ये. दूध प्यायली नाहींस तर शरीरांत त्राण कसें राहिल ?

वामा.—तूं आली नाहींस तर त्या दिवसासारखी उचटून नेईन.

पारूल.—पाहूं बरें कशी नेतेस ती ? मी बाबूंना धरून बसलें आहे.

वामा.—तुझी तरी सांगा, तुझीं सांगितलेंत तर पिईल.

अखिल०—तर जाना, पिऊन ये.

पारूल.—मी तुझांला हात जोडतें या वेळीं मला आ-

ग्रह करूं नका. तिसन्या प्रहरीं पुष्कळसे बदाम व पिस्ते खाल्ले. त्यावर जुलमानें दोन करंज्या खाल्या.

वामा.—तूंच आपला विचार कर. सांग बरें तूं जगशील कशी ? भाताला कसा तो हात लावित नाहीस. पुरी वगैरे केली तर एखादा तुकडा खातेस व बाकीची मांजराला घालतेस.

अखिल०—माझ्या विनंतीला मान देऊन जा व पिऊन ये.

पारूल.—तुम्ही देखील आईच्या बाजूचे झालांत. पण मी सर्व दूध घेणार नाहीं.

वामा.—चल. चल. तुला पाहिजे तितकेंच पी. पहा बाबा, ही खात पीत कांहीं नाहीं. ताज्या लोणकढ्या तुपांत तळून मीं पुण्या केल्या त्यांतल्या रात्रीं दोन मोठ्या जुलमानें तिनें खाल्या, त्यावर तुम्ही कधीं बरें आलां होतां, परवां वाटतें, त्या दिवसापासून तर ती अन्नाला शिवली नाहीं. कांहीं खाल्लें नाहीं, तर हें शरीर राहिल तरी कसें ?

(वामा व पारूल जातात.)

अखिल०—हिरालाल, ही गोष्ट तूं मला सांगितली नाहीस. परवां रात्रीपासून कांहीं खाल्लें नाहीं ?

हिरा०—देवाशपथ ही गोष्ट मला माहित नव्हती.

अखिल०—मीं देखील परवांपासून कांहीं खाल्लें नाहीं. दिवसा एकदां नांवाला मात्र जेवायला बसतो.

हिरा०—तसें असेल. महिन्यांतून आठ दिवस शांताही उपास करते, व मीही कांहीं खात नाहीं. प्रीति केली कीं कष्ट भोगलेच पाहिजेत. नेहमींच कोठें खायाला असतें ?

अखिल०—पारूलची आई देखील मोठी भली दिसते.

हिरा०—तिचें सर्व चांगलें आहे पण एक पैशावर मात्र फार नजर.

अखिल०—तर तिनें काय करावें ? मुलीकरतांच ना सर्व करते ? तिचा स्वतांचा थाटमाट अगदीं सभ्य स्त्रीसारखा आहे.

(पारूल पुन्हां येते.)

पारूल.—हा काय त्रास ? हिरुदादा, काका कोठून तरी दारू पिऊन शिंगून आला आहे.

अखिल०—काय, काय, येथें येईल ? तर मला लपीव कोठें तरी. आंतल्या खोलीत जाऊं का ?

पारूल.—कां हो महाराज, आपणांला माझ्या घरीं आलेलें जर कोणी पाहिलें तर त्यांत आपला कांहीं अपमान आहे कीं काय ?

अखिल०—नाहीं, नाहीं. तसें कांहीं नाहीं. माझा कांहीं वाईट हेतु नाहीं. ह्मणून मी कधींच कोणाकडे जात नाहीं. हा जोडा वाजतोय. मला वाटतें वरच येतो आहे. मी खोलीत जाऊन दडतो. जर ओट्टखीचें नसलें तर बाहेर येईल.

(आंतल्या खोलीत जातो.)

हिरा०—काका आपला साधा मनुष्य, कांहीं भीति नाहीं.

(विहारी येतो.)

विहारी.—कां ग पारूल, मला पाहून पळून कोण गे गेलें ? हा हिरू, दुसरें कोण ?

हिरा०—दुसरें कोणी नाहीं. वैस.

विहारी.—तर हे दुसरे दोन जोडे कोणाचे ? कोण आहेस बाबा, बाहेर कां येत नाहींस ? पारूल, सांग ग

क्रोण आहे तें. कोणी जुनें गिन्हार्ईक आहे का नवें? माझी भीति कशाला? मी फक्त झिंगलों आहे. मी कांहीं कोणी दवंडीवाला नाही, तर डांगोरा पिटवीन.

हिरा०—खालीं बैस. जरा शांत हो.

बिहारी.—शांत कसा होऊं? तुझें सर्व ठीक आहे.

पारूल, थोडी दारू आहे का?

पारूल.—कोठली आली आहे, कोठून आणूं?

बिहारी.—तुझें कपाट शोधलं तर थोडी बहुत कोठें तरी मिळेलच. पाहतों खोलींत एखादी बाटली आहे का?

हिरा०—नाहीं, नाही, खोलींत जाऊं नकोस.

बिहारी.—माझ्या मुलीचें घर आणि मला मनाई?

(आंतल्या खोलींत जातो.)

हिरा०—मोठें संकट आलें. मला वाटतें पाहतांच तो त्याला ओळखील. मला वाटतें बिहारी काका व अखिल हे दोघे बरोबरच एन्ट्रन्स पास झाले.

(अखिल व बिहारी पुन्हां येतात.)

बिहारी.—अरे, हा तर अखिलबाबू. फार दिवसांनीं भेटला! अरे तुला हें व्यसन कधीं लागलें? माझ्या पोरीवर तुझें केव्हां प्रेम जडलें? मूर्ख लोक ह्मणतात कीं अखिल अगदीं बुकांतला किडा आहे. ये. ये. लज्जा कसली. इतके दिवस तूं माझा सहाध्यायी होतास, आतां जांवई झालास.

अखिल०—बिहारी, असें मनांत आणूं नकोस. माझ्या मनांत कुभाव नाही.

बिहारी.—तें काय मला माहीत नाही? शाळेंत होतास तेव्हांपासून तुझा पवित्र प्रणय मला माहीत आहे. इ-

कडे यायला तुला किती दिवस झाले? तुझ्या प्रणयाची भट्टी पक्की उतरली का नासली?

पारूल.—काका, बसा बसा, बाबूचा हात सोडा, बाबूसाहेब, तुम्ही या कोचावर बसा.

बिहारी.—कां रे अखिल, नुसता प्रणयच, का थोडी घेतलीही आहेस?

हिरा०—नाहीं, नाहीं, तुम्हीं फार दंगा आरंभला आहे. अखिलबाबू येथें कशाला आले आहेत, तें तुम्हांला माहीत नाही.

बिहारी.—ठाऊक नसायला काय झालें? देवीची पूजा करायला. वेश्येच्या घरीं लोक काय पितृश्राद्ध करायला जातात?

अखिल०—बिहारीबाबू, तें तुला समजायचें नाही. माझा कांहीं वाईट हेतु नाही. पारूलवर माझें शुद्ध भगिनी-प्रेम आहे.

बिहारी.—तें तर दिसेलच. आज काल सभ्य झालें कीं तें दिसूं लागतें. ह्यांच्या कोशांत भगिनी शब्दाचे दोन अर्थ, वेळीं जो योग्य दिसेल तो अर्थ ध्यायचा.

हिराला०—(अखिलास) दोन रुपये दे हणजे याला दारूच्या नादांत लावतो. हणजे येथून निघून जाईल.

अखिल०—हे घे तर रुपये.

हिराला०—दहा वीस रुपये येथें ठेऊन जा हणजे हिची आई खूष होईल. बिहारी काका, चला हे पहा रुपये एक वेळ गुत्यांत जाऊन येऊं?

बिहारी.—सर्वोत्तम. अखिल, तुझ्या पवित्र प्रणयाच्या

नांवाचा तीनदां जयघोष करतो. पारूल, तूं मजपासून दूर रहा. पण जांवईबोवाची मात्र काळजी घे.

बिहारी व हिरालाल जातात.

अखिल०—काय ही विपत्ति ? मला मोठी भीति वाटते.

पारूल.—लामुळेंच तर काळीज धडधड करताहे. डोक्यावर लव्हेडरची पट्टी ठेवूं का ?

अखिल०—मी आतां जातो.

पारूल.— कां ?

अखिल०—आजचा प्रणय बस झाला. ह्याचें प्राय-श्चित्त मला अवश्य भोगावें लागेल.

पारूल.—तर खरेंच का जाणार ?

अखिल०—कांहीं मनांत आणूं नकोस. आज आतां परवानगी दे. हा कागद आपल्या आईला दे. (वीस रुपयांची नोट देतो.)

पारूल.—उद्यां केव्हां याल ?

अखिल०—उद्यां आलेंच का पाहिजे ?

पारूल.—तुझी येणार नसाल, तर माझ्या छातींत सुरी खुपसून जा. तुझीं मला काय केलें आहे तें कळत नाही.

अखिल०—पारूल, पारूल, मी काय ऐकतो आहे. खरेंच तुझी मजवर प्रीति आहे.

पारूल.—नाथ !

अखिल०—प्रणयिनी ! प्रियतमे !

पारूल.—उद्यां दुपारीं जर तुझी आलां नाही तर पारूल मेली असें समजा.

अखिल०—छे, छे, हें काय भलतेंच. मी अवश्य ये-
ईन. माझे प्राण येथें आहेत.

(जातो.)

वामा.—काय गे हें कूळ कसें काय आहे? नुसती
पेटच आहे का काहीं जवळ आहे?

पारूल.—कां बरें गोकुळदत्त तुला माहित नाहीं
का? पुष्कळ जमवून ठेवलें होतें. शिवाय हिरुदादानें मला
सांगितलें आहेन् कीं त्याची विधवा बहीण आपल्या सास-
रची इस्टेट घेऊन येऊन ह्याच्याच घरी राहिली आहे.
घरचा कुलमुखत्यार काय तो हा.

वामा.—चांगला लाग लागला ह्मणजे ठीक.

पारूल.—ही घे, एक वीस रुपयांची नोट देऊन गेला
आहे; त्याचें वर्तन मला तर निराळेंच दिसतें. आरंभीं आरंभीं
पैशाची फार हाव करूं नकोस. मी तुझ्याकरितां रडतें,
अन्न वगैरे खात नाहीं. असल्या गोष्टी मात्र त्याच्या समोर
सांगत जा. पुढचें मग मी पाहून घेईन.

वामा.—इतक्या दिवसांच्या अनुभवानें तूं आतां श-
हाणी झाली आहेस मला ठाऊक आहे. इतरांसारखी त्याच्या
मोहांत मात्र गुंतूं नको.

पारूल.—तें का मला समजत नाहीं? मी तेरा वर्षांची
झालें तेव्हांपासूनच तुला भिक्षेला जावयाचें बंद केलें.

वामा.—हिरालाल काय ह्मणत होता? त्याला काहीं
घायला नको का?

पारूल.—पाहिजे तर. मीं त्याला सांगितलें आहे, तो
हमेशा मजकरितां गिऱ्हाइकें आणतो, त्याच्याशीं वेडमान

करणें चांगलें नाहीं. येत्या हिंवाळ्याकरितां एक शालजोडी घायची मीं कबूल केली आहे, व रोख रुपये निदान पंचवीस तरी दिले पाहिजेत.

वामा.—पंचवीस रुपये? सहा गंडे आणि वर एक?

पारूल.—तर काय करावें बरें मग? तितके तरी निदान दिलेच पाहिजेत. आई, आतां मला फार भूक लागली आहे. कालचें कांहीं असलें तर दे मला हणजे खाईन.

वामा.—काय हें दुदैव? काय ही दशा! तुझ्या मंगळा मावशीनें थोडी खिचडी पाठवून दिली आहे, मी तुला सांगायला विसरलेंच. जा जाऊन खा.

पारूल.—ती तर चांगली लागते. परवांची शिळी डाळ असली तर तोंडीं लावायला दे. चल चल लवकर, मी खातें.

(दोषी जातात.)

पंचमगर्भांक.

सहचरीच्या घरासमोरील रस्ता.

भिकारी.—

पद.

चाल. तो नर दुःखमुक्त झाला.

दारू जरि व्हावी, जरि व्हावी । देशी सडकुनि प्यावी ॥ध्रु०॥
शेरी झाली, विहस्की झाली, तीन स्टार ही झाली
भोला काळण येथें गाळी, सर्व तिथेच्या खालीं ॥ १ ॥

ब्रँडी साली, घाटी जाळी, घुमवी आळोआळीं
 स्मरुनी काली देशी प्याली, ब्रह्मानंदीं टाळी ॥ २ ॥
 गुत्तेवाला, स्नेही झाला, पाजी पैशा शेर
 अबकारीचा, स्पेटर स्नेही, दंड न कारागार ॥ ३ ॥ दारु०
 (हाराण येतो.)

हाराण.—काय हा त्रास ! हा लेकाचा आज येथून
 जात नाही का ! जगांतले सर्व कर्ण इकडेच राहतात कीं
 काय हणून हा बेटा इकडेच भीक मागायला आला आहे ?
 इकडे कोणी नाही असें समजून मी आलों, तों येथें आहेच.
 कायरे, ए ठाकूर ?

भिकारी.—(गातां गातां मधेंच थांबतो.)

हाराण.—चाळं दे, चाळं दे, थांबूं नकोस. या तुझ्या
 घोगन्या गाण्यानें माझे काळीज अगदीं ठार झालें.

भिकारी.—गरीब भिकारी मी, मला कोठलें ह्याहून
 चांगलें गायला येणार ?

हाराण.—तर जा कसा एथून निघून एकदाचा. तुला
 भिक्षा द्यायला येथें कोण खोळंबला आहे ?

भिकारी.—महाराज, तुम्ही तर आहांत.

हाराण.—मी इकडे आहे हें ठाऊक होतें हणून
 आलास वाटते ?

भिकारी.—तें काहीं मला ठाऊक नाही. तुम्ही राजे
 लोक.

हाराण.—हा मात्र तुझा तर्क खरा. पहाना माझ्या
 बरोबर चोपदार बरकंदाज वगैरे लोकांचा लवाजमा, व मीही
 ऐरावतावर बसलों आहें.

भिकारी.—आह्वां गरिबांना तुह्मीच राजे.

हाराण.—तुझी समज अगदीच चुकली. तूं मला ओळखलें नाहींस. माझीही तुझ्याच सारखी स्थिति. तुला चार घरें मागायला लागतात, व मला मेव्हण्याच्या घरीं अन्न मिळतें. एवढाच फरक.

भिकारी.—द्या बाबा, कांहीं तरी, आज एकादशीचा दिवस, ब्राह्मणाला कांहीं खायला दाना ?

हाराण.—एकादशीचे दिवशीं ब्राह्मणाला खायला देऊन त्याचा धर्म बुडवायचा असलें महापातक माझ्या हातून होणें नाहीं. एक काम कर. ह्या गल्लीच्या टोंकावर मल्लिकाचें घर आहे. यजमान मोठा कालीभक्त आहे व बाहेरच बसला आहे. कालीचीं दोन गाणीं ह्मटलींस तर कांहीं मिळेल.

भिकारी.—खरें का हें महाराज.

हाराण.—तूं का माझा सावकार लणून मी थापा देईन.

भिकारी.—बरें बाबा, तुझी मनोवांछा पूर्ण होवो.
(जातो.)

हाराण.—माझी एक मनोवांछा आहे. पाहतों तुझ्या आशीर्वादाचा जोर. तिच्या दाराला धक्का देऊन हाका तर मारीन. तोंड उघडलें नाहीं तर हृदय आपोआप उघडेल. कांहीं झालें तरी माझ्या दैवाची परीक्षा पाहीन. ती कांहीं कुलवधू नाही. केवळ गवळ्याची मुलगी. अग सहचरी, सहचरी गे.

(पडद्यांत सहचरी०—कोण हाक मारतें आहे.)

हाराण.—म—म—म—मी.

(पडद्यांत) सहचरी.—तूं कोण ?

हाराण.—दार तर उघड हणजे ओळखशील.

(पडद्यांत) **सहचरी.**—कोण आहे तें कळल्याशिवाय मी दार उघणार नाहीं.

हाराण.—मी एक गिन्हार्क आहे.

(पड०) **सहचरी.**—कुठलें गिन्हार्क ? ह्या वेळीं दार उघडण्याची सोय नाहीं.

हाराण.—तुझ्या पायां पडतों, लवकर दार उघड, नाहीं तर कोणी येईल.

(पड०) **सहचरी.**—तुझें नांव काय ?

हाराण.—माझें नांव, माझें नांव—सहचर.

(पड०) **सहचरी.**—माझी थड्या करायला आला आहेस वाटतें ? जरा थांब तर खरा.

(सहचरी येते.)

सहचरी.—कायरे, कोण आहेस रे तूं काळतोंड्या ?

हाराण.—ए—ए—ए—ग—ग—गवळ्याच्या पोरी, सहचरी, मी—मी—मी—हाराण.

सहचरी.—कां हो, तुम्ही माझ्या नादीं कां लागत आहांत ? मी तुमच्या मेहुण्याला जाऊन सांगेन. बड्या माणसाचे तुम्ही संबंधी आणि माझ्या मागे कां ?

हाराण.—रागावतेस कां ? मी कांहीं तुझ्या नादीं नाहीं लागलों.

सहचरी.—लागलां नाहीं तर मग इथें ओरडाओरड कां ?

हाराण.—अगे सहचरी, दुसरें कांहीं नाहीं. मला भोंवळ आली आहे हणून थोडें गोमूत्र पाहिजे. हणून आलों आहे.

सहचरी.—मला मूर्ख का समजतां ? ही सहचरी गवळण तुमच्यासारख्या दहा जणांना बाजारांत नेऊन विकील. समजलां ? दीड प्रहर रात्रीं हणजे गोमूत्र पाहिजे आहे. जसें कांहीं मी बोळ्यानेंच दूध पितें.

हाराण.—काय समजलें तुला ?

सहचरी.—सर्व मला समजलें. जा लवकर, मला तूं तसल्या धंद्याची का समजतोस ?

हाराण.—सहचरी, सहचरी, माझा प्राण जातो आहे ग. तूं मला ठार मार, नाहीं तर मी तरी जीव देतो.

सहचरी.—ह्या वेळीं माझ्याकरितां कां प्राण देतोस ? मुकरजीच्या घरची मोलकरीण विधी कोठें गेली ?

हाराण.—अरे राम ! तिचें नांव काढूं नकोस. ती घुवडतोडी ह्यातारी.

सहचरी.—तिच्यावर इतका राग कां ?

हाराण.—ग्रहाचा फेरा, ग्रहाचा फेरा, दुसरें काय ?

सहचरी.—आतां इथें थांबण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आतां घरीं जा.

हाराण.—सहचरी, मी तुझ्या पायां पडतो. माझा अनादर करूं नकोस. तुम्ही गवळी हणजे मोठे दाते. माझ्या वर दया कर, माझ्या तीन कुळांत तुझ्यासारखी कोणी नाहीं.

सहचरी.—नीव लवकर येथून, नाहीं तर डोक्यावर शेंण ओतीन.

हाराण.—ओत. ओत लवकर, व मला शुद्ध करून घे. हणजे मी प्रायश्चित्त घेतल्यासारखें होईल.

सहचरी.—सध्यां जा, मग पुढें पाहीन.

(जाते.)

हाराण.—दार कां लावलेंस ? सहचरी, सहचरी, मी जर मेलों तर तुला पाप लागेल. हा का तुहां गवळ्यांचा धर्म ! हे सहचरी, एक वेळ दरवाजा उघडून माझ्याशीं दोन शब्द बोद्धन जा. निदान दोन शिव्या तरी दे. ह्मणजे तुझ्या वचनाचा मला भरंवसा येईल.

(वेणी येतो.)

वेणी०—कोण हाराणबाबू ? येथें काय चाललें आहे ?

हाराण.—कोण ?

वेणी०—मला ओळखीत नाहीस का ?

हाराण.—कोण वेणीबाबू. तुम्ही कोणीकडून ?

वेणी०—मी रोगी पहावयाला गेलों होतो. तूं येथें काय करतोस ?

हाराण.—तेंच तर विसरलों आहे. काय करतो आहे सांग बरें ?

वेणी०—हें सहचरी गवळणीचें घर ना ? तिच्या दाराला धक्के कां देत होतास ?

हाराण.—काय हें सहचरीचें घर ! मला वाटलें कीं ही भट्टाचार्याची पाठशाळा. उद्यां द्वादशी किती घटका आहे हें विचारायला मी आलों होतो.

वेणी०—बरें पण सहचरीच्या नांवानें हाक कां मारलीस ?

हाराण.—वेणीबाबू, एकूण तुहांला कळलें ? मेहरबानी करून ही गोष्ट कोणाजवळ बोद्धूं नका.

वेणी०—का आतां सहचरीचें वेड लागलें वाटतें ?

सहचरी.—मला मूर्ख का समजतां ? ही सहचरी गवळण तुमच्यासारख्या दहा जणांना बाजारांत नेऊन विकील. समजलां ? दीड प्रहर रात्रीं ह्मणे गोमूत्र पाहिजे आहे. जसें कांहीं मी बोळ्यानेंच दूध पितें.

हाराण.—काय समजलें तुला ?

सहचरी.—सर्व मला समजलें. जा लवकर, मला तूं तसल्या धंद्याची का समजतोस ?

हाराण.—सहचरी, सहचरी, माझा प्राण जातो आहे ग. तूं मला ठार मार, नाहीं तर मी तरी जीव देतो.

सहचरी.—ह्या वेळीं माझ्याकरितां कां प्राण देतोस ? मुक्करजीच्या घरची मोलकरीण विधी कोठें गेली ?

हाराण.—अरे राम ! तिचें नांव काढूं नकोस. ती घुबडतोंडी ह्मातारी.

सहचरी.—तिच्यावर इतका राग कां ?

हाराण.—ग्रहाचा फेरा, ग्रहाचा फेरा, दुसरें काय ?

सहचरी.—आतां इथें थांबण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आतां घरीं जा.

हाराण.—सहचरी, मी तुझ्या पायां पडतो. माझा अनादर करूं नकोस. तुम्ही गवळी ह्मणजे मोठे दाते. माझ्या वर दया कर, माझ्या तीन कुळांत तुझ्यासारखी कोणी नाहीं.

सहचरी.—नीघ लवकर येथून, नाहीं तर डोक्यावर शेण ओतीन.

हाराण.—ओत. ओत लवकर, व मला शुद्ध करून घे. ह्मणजे मी प्रायश्चित्त घेतल्यासारखें होईल.

सहचरी.—सध्यां जा, मग पुढें पाहीन.

(जाते.)

हाराण.—दार कां लावलेंस ? सहचरी, सहचरी, मी जर मेलों तर तुला पाप लागेल. हा का तुह्मां गवळ्यांचा धर्म ! हे सहचरी, एक वेळ दरवाजा उघडून माझ्याशीं दोन शब्द बोलून जा. निदान दोन शिब्या तरी दे. ह्मणजे तुझ्या वचनाचा मला भरंवसा येईल.

(वेणी येतो.)

वेणी०—कोण हाराणबाबू ? येथें काय चाललें आहे ?

हाराण.—कोण ?

वेणी०—मला ओळखीत नाहीस का ?

हाराण.—कोण वेणीबाबू. तुह्मी कोणीकडून ?

वेणी०—मी रोगी पहावयाला गेलों होतो. तूं येथें काय करतोस ?

हाराण.—तेंच तर विसरलों आहे. काय करतो आहे सांग बरें ?

वेणी०—हें सहचरी गवळणीचें घर ना ? तिच्या दाराला धक्के कां देत होतास ?

हाराण.—काय हें सहचरीचें घर ! मला वाटलें कीं ही भट्टाचार्याची पाठशाळा. उद्यां द्वादशी किती घटका आहे हें विचारायला मी आलों होतो.

वेणी०—बरें पण सहचरीच्या नांवानें हाक कां मारलीस ?

हाराण.—वेणीबाबू, एकूण तुह्मांला कळलें ? मेहरबानी करून ही गोष्ट कोणाजवळ बोलूं नका.

वेणी०—का आतां सहचरीचें वेड लागलें वाटतें ?

हाराण.—अतिशय.

वेणी०—मती न्हावीण सुटली वाटतें ?

हाराण.—त्याला फार दिवस झाले. त्यानंतर पाची घोबिणीनें कितीएक दिवस वेडें केले. ती गेल्यावर विधी मोलकरीण. आतां सहचरीची पाळी. ही तर मुळींच जवळही येऊं देत नाहीं.

वेणी०—तासातासाला तुझे मन अलीकडे बदलूं लागलें आहे.

हाराण.—काय सांगूं वेणीदादा, हा एक रोग आहे. सहचरी तुझाला फार मानते. जर आपण मजकरितां तिला दोन गोष्टी सांगाल तर बरें होईल.

वेणी०—जा मूर्खा. ती !

हाराण.—तें खरें, तिजकडे पाहण्याची देखील माझी इच्छा नाहीं. परंतु परवां दुपारीं विचार करित बसलों होतो तों इतक्यांत मनाला काय वाटलें कोण जाणे तेव्हांपासून मन स्थिर नाहीं.

वेणी०—आतां रात्र पडली. या वेळीं घरीं जा, व हे विचार सोड ह्मणजे मन स्थिर होईल.

हाराण.—उं हूं, तें होणें नाहीं. हें बघ वेणीदादा, मला सहाय्य कर. दासी मोलकरणीपेक्षां वरच्या दरज्याच्या स्त्रीवर माझे मनच जात नाहीं.

वेणी०—बरें, आज तर ह्या वेळीं जा.

हाराण.—जातो. पण आज रात्रीं झोंप यायची नाहीं. वेणीदादा, मला तुझा भंरवसा आहे.

वेणी०—बरे.

(दोषे जातात.)

(पहारेवाला व बिहारी येतात.)

बिहारी.—बाबा, मला सोड. मला कां थकवतोस?

पहारे०—अरे चल चुपच्याप.

बिहारी.—अरे मीं केलें आहे तरी काय? मी पडलों, गडबड कसली! मी मुकाब्यानें चाललों होतो. तर मला व्यर्थ पकडण्यांत तुझाला फायदा काय?

पहारे०—आस्ते आस्ते चला जानेकाभी हुकुम नही.

बिहारी.—तर मग काय आरडत ओरडत जावें! महाराज थडा वस झाली, आतां मला सोडून द्या. चोर वीर धरण्याची कांहीं बहादुरी करा, नाही तर त्या गवळीवाड्यांतलें एखादें गुरू सोडून कोंडवाड्यांत तरी घेऊन जा.

पहारे०—क्या तुम पोलीसके साथ ठडा करता है?

बिहारी.—न करून काय करूं सांग. असा विनोदाचा सागर व प्राणप्रिय मित्र दुसरा कोण मिळेल?

पहारे०—है कुच तेरे पाकिटमे?

बिहारी.—देवाशपथ माझ्या खिशाला यंत्राची एक सुंदर शिवण आहे. हें पहा. जमादारसाहेब मजजवळ सध्यां कांहीं नाही. तुम्ही मला सोडा, मी तुमचें भलें करीन.

पहारे०—अरे भला करनेवाला चलो, नही तो दंडा खावगे.

बिहारी.—काय, तुम्ही मला ओळखीत नाहीं. मेदिनी-पूरचा राजा माझा भाऊ आहे. मुर्शिदाबादचा नबाब माझा

दोस्त आहे, व बासवाड्याचा नवाब मला काका ह्मणतो. ह्यापैकी कोणाला तरी सांगून तुझाला बढतीची नोकरी देववीन.

पहारे०—क्या ? तुम हल्ला करोगे. साला. हमको जानता नहीं.

बिहारी.—खरेंच जाणत नाहीं. इतकें जवळचें नातें मग कां उगीच मला छळतां ?

पहारे०—चल बे साले चल.

बिहारी.—तर मग नाहीच सोडीत तुम्ही ?

पहारे०—नहीं.

बिहारी.—मला दंड झाला तर तुझाला काय फायदा ?

पहारे०—खैर ख्वाई.

बिहारी.—सरकारचा खजीना मला ठाऊक आहे. पहिल्यांदा दारू विकण्याबद्दल कर, व पुन्हां दारू पिऊन मस्त झाल्याबद्दल कर, मिळून दोन्हीकडून सरकारचा फायदा.

पहारे०—चलोगे क्या बफोगे ?

बिहारी.—तर मग दंड करवणारच ?

पहारे०—हाँ.

बिहारी.—सोडणार नाहीं ?

पहारे०—नहीं.

बिहारी.—तर मग शिरस्त्याचें काम होऊं द्या. हटा तर मग. येत नाहीं जा. डोली घेऊन या.

पहारे०—क्या.

बिहारी.—क्या क्या काय. हा पहा येथें बसलों.

दोन जोडीदार बोलवा व मला खांद्यावर न्या. दंड द्यायचा तो द्यायचा मग पायाला तरी श्रम कां?

पहारे०—क्या बदमासी शुरू किया ?

बिहारी.—डोली घेऊन या. कायद्याप्रमाणें काम करा.

पहारे०—ऊठवे ऊठ.

बिहारी.—खांद्यावर ध्या, खांद्यावर ध्या.

पहारे०—दंडा खावगे ?

बिहारी.—तो तर खाईनच. तुमच्या हातून कधीं कोणाला लाडू जिलव्या मिळायच्या आहेत !

पहारे०—साला बदमाश दाखूबाज है ! आच्छा साले चल थानामे ! ये जोडीदार हो—

(पडद्यांत०—कों.)

पहारे०—एक साला दाखूबाज गीर पडा, जरा आके खडा हो, हम झोला ले आता.

(पडद्यांत०—हाँ, आये आये—)

बिहारी.—अरे ए पहारेवाल्याच्या पोरा, दूर हो.

(पळून निघून जातो.)

पहारे०—अरे साला भागा भागा ! मोडपर कोण है हो, दाखूबाज भागा पकडो पकडो.

(जातो.)

अंक दुसरा समाप्त.

तृतीय अंक.

प्रथमगर्भांक.

दवाखाना.

वेणीमाधव व सहचरी:

वेणी०—आम्लपित्त तर मी दुरुस्त करीनच करीन, तुला त्याबद्दल कांहीं द्यावें लागणार नाहीं. शिवाय जर तूं हें काम करशील तर नगद शंभर रुपये बक्षिस देईन.

सह०—डाक्टरसाहेब, हें मोठें कठीण काम आहे. शान्तेचे ढंग तसे विनकुल नाहीत. तिच्याजवळ मी कधीं कधीं प्रीतीच्या गोष्टी बोलतें, परंतु तिकडे ती लक्षच देत नाहीं. उलट मला ह्मणते चल, आपण रामायण महाभारतांतल्या गोष्टी सांगत बसूं ?

वेणी०—तें कांहीं नाही तें कांहीं नाही. स्वतांची स्थिति तिला कळत नाहीं ह्मणूनच ती असें ह्मणते. उपास करून करून शरीराचें तेज गेलें, मन जड झालें. असें नसतें तर अशा वयांत असें रूप असून सर्व उपभोगांचा ती त्याग कां करते ?

सह०—डाक्टरसाहेब, हे विचार तुम्ही सोडा. दुसरी कोणी असती तर मीं तिला सहज वश केली असती. पण हिचें नांव काढूं नका.

वेणी०—सहचरी, मी व्यसनी ह्मणून कां तिच्या नादीं लागलों आहे असें समजतेस. तसें नाहीं. माझी शान्तेवर

फार प्रीति आहे. तिला धर्मभ्रष्ट करण्याची माझी इच्छा नाही. मला जातिवाहेर टाकलें तरी बेहत्तर पण तिच्याशीं लग्न करीन. विधवाविवाहाच्या गोष्टी मीं तिला पुष्कळ सांगितल्या, तिची पुष्कळ समजूत घातली पण व्यर्थ ! परंतु माझा मात्र प्राण जातो आहे. शान्ता जर मिळाली नाही तर मी खास मरेन.

सह०—ती त्याला काय करणार. डोक्यावर भाऊ आहेना ?

वेणी०—भावाची काळजी नको. तो तर पारूलच्या नादीं पक्का लागला आहे. घरांत काय चाललें आहे ह्याची त्याला वार्ताही नाही. शान्ता मिळण्याला अडचण पडूं नये ह्मणून तर मीं ही खटपट केली. इतकी खटपट करूनही जर शान्ता मिळाली नाही तर मी खास मरेन. माझ्या दैवीं स्त्रीसुख कसें तें नाही. घरांत काय स्थिति आहे तें तुलाच ह्मणून सांगतो, दुसऱ्यांना सांगून काय फायदा ! जेव्हां जेव्हां माझ्या स्त्रीची व माझी गांठ पडते त्या त्या वेळीं भांडणाशिवाय दुसरें बोलणें नाही. दामिनीची उग्र मूर्ति दृष्टीस पडली कीं शान्ता मिळण्याची इच्छा प्रबल होते. शान्ता जर माझी स्त्री झाली तर मी भाग्याचा खरा.

सह०—असें जर होतें, तर तिच्याशीं पहिल्यांदाच कां लग्न नाही केलेंस ? तुमची जात एक, त्यांच्या घराशीं इतका परिचय, शिवाय तुजें तिच्यावर इतकें प्रेम ? त्या वेळीं जर तुम्ही ह्मणतां तर सहज होऊन जातें.

वेणी०—त्या वेळीं मी लहान होतो, व लज्जेमुळे

बोलतां येईना. त्यांतून मला ती दादा हणने हणून निरुपाय झाला. शिवाय हणतो, तरी झालें नसतें. कारण गोकुलकाकांनीं लग्नाकरितां इतका पैसा खर्च केला. ते का माझ्यासारख्या जन्मदरिद्राशीं तिचें लग्न लावते? त्यांनीं थोरा मोठ्या घराचा शोध केला, हणून तर हें जमीदाराचें घर लाभलें? तूं प्रयत्न कर, प्रयत्न कर, एखाद्याला वळविण्याचा जर सतत प्रयत्न केला तर मनुष्य किती दिवस तग धरील. हा अखिलच पहा, किती चांगला होता. वेश्येचें नांव कानावर पडतांच संतापत असे. तोच आतां वेश्येचे दारीं कुत्र्याप्रमाणें पडला आहे कीं नाहीं?

सह०—अखिलबाबूची गोष्ट निराळी. शान्तेकडे पाहिलें तर तिला शरीरसुखाची पर्वा नाहीं. तेरा वर्षांची मुलगी विधवा झाली. सासूनें परोपरीनें सांगितलें कीं “बाई तूं अजून लहान आहेस हातांत बांगड्या राहूं देत.” त्यावर ती हणाली “नको, आतां कोणाकरितां?” साध्या पातळाशिवाय तर दुसरें काहीं नसत नाहीं. खाण्यापिण्यांतही तोच साधेपणा. दशमीच्या दिवशीं एकभुक्तीला दूध मात्र पिते. सासरची इतकी संपत्ति हातीं आहे हणून काहीं मिजाज आहे का? मोलकरणीवरोवर काम करते.

वेणी०—असें आहे हणून तर माझे तिच्यावर इतकें प्रेम. जर ती दिमाखाची व वाईट चालीची असती तर माझे मन तिच्यावर जातें ना. सुंदर चेहऱ्यापेक्षां मिष्ट स्वभाव हा लवकर मन मोहित करितो. शान्ता जर प्राप्त झाली तर माझा सर्व मनस्ताप दूर होईल.

सह०—एखादा तोडगा कां करून पहात नाहीस? एक प्रकारची मुळी आहे ती जर खाण्यास दिली तर देणा-य्यावर प्रीति जडते. जर तुम्ही ती तिच्याकडून खाववाल तर मी आणून देईन.

वेणी०—खरेंच का पण?

सह०—खावीव तर खरी.

वेणी०—नको, त्याची जरूर नाही. जडीबुट्टीवर माझा भरंवसा नाही. त्यानें तर काम बिघडेल. खरोखर तिच्यावर मी फार प्रेम करतो. तिच्या जिवाला जर कांहीं बरेंवाईट झालें तर मला गोड वाटणार नाही. तिला भूल देऊन वश करण्याची माझी इच्छा नाही. प्रीतीनें वश झाली तर पाहिजे. विधवाविवाहाच्या पुष्कळ गोष्टी मी तिच्या कानावर घातल्या, परंतु त्यांत स्वतांचा उल्लेख करण्याला संधि मिळाली नाही. जर ती मला एकटी भेटली तर तुझ्याकरितां मी किती तळमळतो आहे हें तिला सांगेन. पायां पडून तिची विनंति करीन कीं तुझ्यावांचून माझा प्राण जातो आहे. इतकें झाल्यावर तिचा रुकार मिळणार नाही!

सह०—हें बघा एक युक्ती सुचली आहे. परंतु फार अवघड आहे. मन होत नाही.

वेणी०—काय? काय? काय?

सह०—छे, तें उपयोगी नाही.

वेणी०—बोल, बोल. त्यापासून तिच्या शरीराला अपाय नसला तर तेंही करीन.

सह०—ती एकटी भेटण्याबद्दल तुम्ही हणाला होतां ना? त्याबद्दल कांहीं हणणार होतें.

वेणी०—एकटी भेटण्याची कांहीं तजवीज आहे ?
बोल, बोल, काय आहे ती.

सह०—तिचा चुलत दीर वाख्यानें आजारी होता त्या वेळीं ती रात्रंदिवस त्याची शुश्रुषा करीत त्याच्या घरींच राहत होती. त्या वेळीं तिनें नवस केला होता कीं जर याला उतार पडला तर सोनजाईच्या पुजेला जाईन.

वेणी०—कधीं जाणार, कधीं जाणार ?

सह०—अजून पक्कें ठरलें नाहीं परंतु ह्या महिन्यांतल्या एखाद्या मंगळवारीं अवश्य जाईल. मलाही ह्मणाली आहे कीं सहचरी, जर तूं जाणार असलीस तर मला बरोबर घेऊन चल.

वेणी०—बरोबर आई असेल ना ?

सह०—हो ती असेल. पण तुम्ही मात्र जवळपासच्या एखाद्या बागेंत असा. ह्मणजे बाग वगैरे पाहण्याच्या निमित्तानें मी तिला एकटीला घेऊन येईन. तिच्या मनांत कांहीं पाप नाहीं, मला वाटतें ती खास येईल.

वेणी०—जवळची एक बाग माझ्या माहितीची आहे. पण तिला तूं आणूं शकशील का ?

सह०—फक्त आणून देईन. तुम्ही मात्र इतकी खबरदारी घेतली पाहिजे कीं माझें अंग ह्या कामांत आहे हें कोणास कळतां नये.

वेणी०—तर मग मी एक नवीनच युक्ति काढतो. तूं मात्र तिची व माझी एकांतीं गांठ घालून दे. मी तिचे पाय धरीन, माझ्या अंतःकरणांत काय भडका होऊन राहिला आहे तो तिला दाखवीन. ह्मणजे ती दया करीलच करील.

सह०—तर मग मी जातें.

वेणी०—बरें जा. मी सर्व तयारीनें राहीन. पण ज्या दिवशीं जाशील त्याच्या आधीं दोन दिवस मला बातमी मात्र दे.

सह०—बरें.

(जाते.)

वेणी०—तिची समजूत करतां यायची नाहीं? तिचें मन वळवितां यायचें नाहीं? माझी जन्माची इच्छा तृप्त व्हायची नाहीं? एकदां शान्ता मिळाली ह्मणजे डिस्पेन्सरी वगैरे सर्व सोडून देईन व अखिलाचे पैसे परत करीन. मग कोणताही वाईट विचार मनांत आणणार नाहीं. मग मला कसली उणीव! असें सुंदर स्त्रीरत्न शान्ता व वर इतकी संपत्ति, मग मला काय कमी? हिरालाल, अरे हिरालाल.

पडद्यांतून हिरालाल:—आलों महाराज.

(हिरालाल येतो.)

वेणी०—कायरे, अखिलाला शंभर रुपये नेऊन दिलेस का?

हिरा०—उद्यां परवांपर्यंत आणखी अडीचशें रुपये त्यांना पाहिजेत. काहीं सोनें खरेदी करायचें आहे.

वेणी०—आईकडून आणखी काहीं पैसे काढल्या-शिवाय चालावयाचें नाहीं. मी तिला सांगेन कीं अखिल शिलकेंतून पैसे घेऊन जातो त्याला मी काय करूं?

हिरा०—अशी बातमी ऐकली आहे कीं दवाखाना बंद करण्याचा त्यांचा बेत आहे.

वेणी०—अखिल तिकडे लक्ष देत नाहीं. मग व्यर्थ

वेणी०—एकटी भेटण्याची कांहीं तजवीज आहे ?
बोल, बोल, काय आहे ती.

सह०—तिचा चुलत दीर वाख्यानं आजारी होता त्या वेळीं ती रात्रंदिवस त्याची शुश्रुषा करित त्याच्या घरीच राहत होती. त्या वेळीं तिनें नवस केला होता कीं जर याला उतार पडला तर सोनजाईच्या पुजेला जाईन.

वेणी०—कधीं जाणार, कधीं जाणार ?

सह०—अजून पक्कें ठरलें नाहीं परंतु ह्या महिन्यांतल्या एखाद्या मंगळवारीं अवश्य जाईल. मलाही ह्मणाली आहे कीं सहचरी, जर तूं जाणार असलीस तर मला बरोबर घेऊन चल.

वेणी०—बरोबर आई असेल ना ?

सह०—हो ती असेल. पण तुझी मात्र जवळपासच्या एखाद्या बागेंत असा. ह्मणजे बाग वगैरे पाहण्याच्या निमित्तानें मी तिला एकटीला घेऊन येईन. तिच्या मनांत कांहीं पाप नाहीं, मला वाटतें ती खास येईल.

वेणी०—जवळची एक बाग माझ्या माहितीची आहे. पण तिला तूं आणूं शकशील का ?

सह०—फक्त आणून देईन. तुझी मात्र इतकी खबरदारी घेतली पाहिजे कीं माझें अंग ह्या कामांत आहे हें कोणास कळतां नये.

वेणी०—तर मग मी एक नवीनच युक्ति काढतो. तूं मात्र तिची व माझी एकांतीं गांठ घालून दे. मी तिचे पाय धरीन. माझ्या अंतःकरणात काय भडका होऊन राहिला आहे तो तिला दाखवीन. ह्मणजे ती दया करीलच करील.

सह०—तर मग मी जातें.

वेणी०—बरें जा. मी सर्व तयारीनें राहीन. पण ज्या दिवशीं जाशील त्याच्या आधीं दोन दिवस मला बातमी मात्र दे.

सह०—बरें.

(जाते.)

वेणी०—तिची समजूत करतां यायची नाहीं? तिचें मन वळवितां यायचें नाहीं? माझी जन्माची इच्छा तृप्त व्हायची नाहीं? एकदां शान्ता मिळाली ह्मणजे डिस्पेन्सरी वगैरे सर्व सोडून देईन व अखिलाचे पैसे परत करीन. मग कोणताही वार्डट विचार मनांत आणणार नाहीं. मग मला कसली उणीव! असें सुंदर स्त्रीरत्न शान्ता व वर इतकी संपत्ति, मग मला काय कमी? हिरालाल, अरे हिरालाल.

पडद्यांतून हिरालाल:—आलों महाराज.

(हिरालाल येतो.)

वेणी०—कायरे, अखिलाला शंभर रुपये नेऊन दिलेस का?

हिरा०—उद्यां परवांपर्यंत आणखी अडीचशें रुपये त्यांना पाहिजेत. काहीं सोनें खरेदी करायचें आहे.

वेणी०—आईकडून आणखी काहीं पैसे काढल्या-शिवाय चालावयाचें नाहीं. मी तिला सांगेन कीं अखिल शिलकेंतून पैसे घेऊन जातो त्याला मी काय करूं?

हिरा०—अशी बातमी ऐकली आहे कीं दवाखाना बंद करण्याचा त्यांचा बेत आहे.

वेणी०—अखिल तिकडे लक्ष देत नाहीं. मग व्यर्थ

वेणी०—एकटी भेटण्याची कांहीं तजवीज आहे ?
बोल, बोल, काय आहे ती.

सह०—तिचा चुलत दीर वाख्यानं आजारी होता त्या वेळीं ती रात्रंदिवस त्याची शुश्रुषा करित त्याच्या घरीच राहत होती. त्या वेळीं तिनें नवस केला होता कीं जर याला उतार पडला तर सोनजाईच्या पुजेला जाईन.

वेणी०—कधीं जाणार, कधीं जाणार ?

सह०—अजून पक्कें ठरलें नाहीं परंतु ह्या महिन्यांतल्या एखाद्या मंगळवारीं अवश्य जाईल. मलाही ह्मणाली आहे कीं सहचरी, जर तूं जाणार असलीस तर मला बरोबर घेऊन चल.

वेणी०—बरोबर आई असेल ना ?

सह०—हो ती असेल. पण तुझी मात्र जवळपासच्या एखाद्या बागेंत असा. ह्मणजे बाग वगैरे पाहण्याच्या निमित्तानें मी तिला एकटीला घेऊन येईन. तिच्या मनांत कांहीं पाप नाहीं, मला वाटतें ती खास येईल.

वेणी०—जवळची एक बाग माझ्या माहितीची आहे. पण तिला तूं आणूं शकशील का ?

सह०—फक्त आणून देईन. तुझी मात्र इतकी खबरदारी घेतली पाहिजे कीं माझे अंग ह्या कामांत आहे हें कोणास कळतां नये.

वेणी०—तर मग मी एक नवीनच युक्ति काढतो. तूं मात्र तिची व माझी एकांतीं गांठ घालून दे. मी तिचे पाय धरीन, माझ्या अंतःकरणांत काय भडका होऊन राहिला आहे तो तिला दाखवीन. ह्मणजे ती दया करीलच करील.

सह०—तर मग मी जातें.

वेणी०—बरें जा. मी सर्व तयारीनें राहीन. पण ज्या दिवशीं जाशील त्याच्या आधीं दोन दिवस मला बातमी मात्र दे.

सह०—बरें.

(जाते.)

वेणी०—तिची समजूत करतां यायची नाहीं? तिचें मन वळवितां यायचें नाहीं? माझी जन्माची इच्छा तृप्त व्हायची नाहीं? एकदां शान्ता मिळाली ह्मणजे डिस्पेन्सरी वगैरे सर्व सोडून देईन व अखिलाचे पैसे परत करीन. मग कोणताही वाईट विचार मनांत आणणार नाहीं. मग मला कसली उणीव! असें सुंदर स्त्रीरत्न शान्ता व वर इतकी संपत्ति, मग मला काय कमी? हिरालाल, अरे हिरालाल.

पडद्यांतून हिरालाल:—आलों महाराज.

(हिरालाल येतो.)

वेणी०—कायरे, अखिलाला शंभर रुपये नेऊन दिलेस का?

हिरा०—उद्यां परवांपर्यंत आणखी अडीचशें रुपये त्यांना पाहिजेत. कांहीं सोनें खरेदी करायचें आहे.

वेणी०—आईकडून आणखी कांहीं पैसे काढल्याशिवाय चालावयाचें नाहीं. मी तिला सांगेन कीं अखिल शिलकेंतून पैसे घेऊन जातो त्याला मी काय करूं?

हिरा०—अशी बातमी ऐकली आहे कीं दवाखाना बंद करण्याचा त्यांचा बेत आहे.

वेणी०—अखिल तिकडे लक्ष देत नाहीं. मग व्यर्थ

पैसे खर्च करण्यांत फायदा काय, असें समजून तो बंद करण्याचा आईचा विचार असेल खरा. परंतु अखिल कोठें त्याला राजी आहे? तूं बाहेर ऐस. मी शेजारच्या घराची एक केस पाहून येतो.

(दोघे जातात.)

द्वितीयगर्भांक.

अखिलाचें शयनमंदिर.

अखिल व तरुवाला.

अखिल०—जा तूं, जा तूं.

तरु०—नाहीं, मी जाणार नाहीं, तुझीं मारलें तरी मी जाणार नाहीं. माझी गोष्ट ऐका. घर सोडून बाहेर जाऊं नका.

अखिल०—घराबाहेर जाऊं नको तर काय भागूबाई-सारखा घरांतच वसून राहूं?

तरु०—नुसत्या बाहेर जाण्याबद्दलचें माझे बोलणें नाहीं. पूर्वीं मीं कधीं मना केलें होतें?

अखिल०—मग आतांच काय झालें? मी कोठें जातो?

तरु०—कोठें जातां तें आपल्याला माहीत नाहीं, का मला माहीत नाहीं. ज्या दिवशीं आपण पहिल्यांदा गेलां त्याच दिवशीं मला समजलें. जणुं काय कोणीं येऊन माझ्या कानांत सांगितलें. स्त्रियांना ह्या गोष्टी कशा कळतात ह्याची आपणांला कल्पना कशी होईल? पतीच्या जिवाची स्थिति बायकांना पूर्वींच कळते. आपण माझ्या हृदयांत वास करीत आहां. आपल्या मनांत काय तरंग येतात ते मला

समजत का नाहीत? माझ्यावर ज्या दिवसापासून आपली अप्रीति झाली त्याच दिवशी मला कळलें. आपले नेत्र, आपलें मुख, तसेंच आपलें उठणें, बसणें, चालणें या सर्वांत एकदम फेर पडला.

अखिल०—जा, जा, वटवट करूं नको. आपल्या कामाला जा.

तरु०—ह्याशिवाय माझे दुसरें काम कोणचें? आपलें रक्षण करण्यापेक्षा अधिक महत्वाचें मला दुसरें कोणतें काम आहे?

अखिल०—जात कां नाहीस? संसाराचें काम कर.

तरु०—संसार! संसार कशाचा! संसार कोणाचा! संसार तर आपला. आपल्याकरितां तर हें सर्व. आपण जर असे वाहवलांत तर कोणाकरितां संसार करावयाचा! ह्या माझ्या चांडाळ पोटाकरितां?

अखिल०—फारसें तोंड सोडलेंस. जात कां नाहीस?

तरु०—मी हात जोडून विनंति करतें कीं आपण बाहेर जाऊं नका. हे सर्व चाळे सोडा. असें करणें चांगलें नाही.

अखिल०—चांगलें कोणतें, वाईट कोणतें हें मला समजतें, दुसऱ्यांनीं सांगण्याची मला जरूर नाही.

तरु०—आपण विद्वान् आहांत, बुद्धिमान् आहांत, इतर सर्व गोष्टींत आपणांला कळतें, पण ह्या कामांत मात्र आपणांला कळत नाही. आपल्या सुखाची गोष्ट आपणांला कळत नाही.

अखिल०—छान कळते.

तरु०—काहीं समजत नाही. आपण कशानें सुखी

व्हाल हें मला चांगलें कळतें. ज्या दिवशीं मी ह्या घरीं आलें त्याच दिवसापासून मला हें कळूं लागलें. गुरुजीनीं मला दुसरा तिसरा देव सांगितला नाहीं. माझे देव आपण. आपल्या मुखाची काळजी हेंच माझें ईश्वरचिंतन. याव्यतिरिक्त इतर कोणतेही विचार माझ्या मनांत आहेत अशी कल्पना देखील करूं नका. पहा ! काय ही आपली स्थिति झाली ? आपलें तोंडावरचें तें तेज इतक्यांत कोठें गेलें ? खाणें एक वेळेवर आलें ! आपले पैसे आपण खर्च करितां त्याबद्दल मी बोलणारी कोण ? पण आपल्या शरीराची हानि होते आहे त्याबद्दल मात्र मला काळजी केली पाहिजे. कारण आपल्या प्राणांशीं माझ्या प्राणाची सांगड घातली आहे. माझी अवहेलना करा, मला पायांनीं दूर लोटा, जवळ येऊं देऊं नका, पण परमेश्वरानें बांधलेल्या गांठी सुटायला या जन्मीं तरी मार्ग नाहीं. आपल्याजवळ पदर पसरून एवढें चुडेदान मागतें. एवढी भिक्षा मला घालाच.

अखिल०—ह्या सर्व गोष्टी तुझ्याजवळ बोलण्याचा उपयोग नाहीं, व मी बोलणार नव्हतोही, पण आतां माझा दोष नाहीं. तूंच मला बोलायला भाग पाडलेंस. हें पहा, तुझ्याशीं लग्न झाल्यानें माझा सर्वस्वी नाश झाला. माझें जीवित स्नेहशून्य झालें. शेंकडों पुस्तकें वाचून प्रणयाची जी माझी कल्पना झाली होती ती सर्व जळून खाक् झाली. प्रणयाच्या आशेनें मी वेड्यासारखा हिंडलों. हें पहा, ज्याच्या जवळ जाण्यानें मी सुखी होईन, ज्याच्या संगतीनें चित्ताला शांति मिळेल, अशी वस्तु मला मिळाली असतां तिचा त्याग मी कसा करीन ?

तरु०—खरेंच सांगा आपण सुखी का आहांत? आपणांला शांति मिळाली का?

अखिल०—सर्वस्वी नाही तरी थोडीबहुत मिळाली. थोडे दिवसांनीं घरादारांची व्यवस्था लावल्यावर मग पूर्ण प्रकारची शांति मिळेल.

तरु०—मला ठाऊक आहे, आपणांला कधीही मिळाली नाही व कोठेही मिळणार नाही.

अखिल०—काय ह्मणतेस मिळाली नाही व मिळणारही नाही? हें कशावरून?

तरु०—सगळ्यावरून.

अखिल०—सगळे कोण?

तरु०—आपले नेत्र, आपला चेहरा, आपले दीर्घ निश्वास, सदा अन्य विषयांचें चिंतन, खाण्यावर अरुचि, सर्व गोष्टींची विरक्ति, बुकें आपणांला इतकीं प्रिय पण आलीकडे त्यांचें दर्शन नाही, माझ्यावर आपली प्रीति नाही, नसो, मला जवळ येऊं देत नाही, नका येऊं देऊं, पण आपली स्थिति पूर्वीची राहिली नाही. असें असून आपण ह्मणतां कीं मी सुखी आहे, मला शांति मिळाली, परंतु मला हें खरें वाटत नाही. माझी गोष्ट ऐका, मी आपली स्त्री; पुरुषांना कशानें सुख होईल हें बायकांना चांगलें समजतें. पण आपण जेथें सुख मिळेल असें समजतां तेथें मात्र तें खास मिळणार नाही, कोणाला मिळालें नाही व पुढेही मिळणार नाही. जें मुळाशींच चुकीचें त्यापासून कसें सुख व्हावें? स्त्रियांचा प्राण एकच ना, तो त्यांनीं कोणाकोणाला ह्मणून द्यावा? मग विधवांचें लग्न कां होत नाही? प्राण कायतो

एकदांच व एकालाच देतां येतोना? वन्सें मृत पतीचें ध्यान पूजन करतात तें ह्मणूनच ना? जिनें बाजारांत वसून देहक्रय मांडला ती का कोणाकरितां प्राण देईल? पैशाच्या लोभानें जी शरीरविक्रय करते तिच्यापासून का तुह्मांला सुख मिळेल? मला शांति मिळाली, मला शांति मिळाली असें जें आपण ह्मणतां तें केवळ धुंदीत; दुसरें कांहीं नाहीं. दारूबाज मद्याच्या तारेंत ज्याप्रमाणें राजा होतो, दाता होतो, किंवा वेश्येच्या नयनकटाक्षानें घायाळ झालेले लोक जसे आपणांला सुखी समजतात त्यांतलेंच हें आपलें सुख, दुसरें कांहीं नाहीं.

अखिल०—तुला कळत नाहीं. बाजारच्या वेश्यांच्या गोष्टी तूं ऐकल्या आहेस त्यावरून हें तुझे ह्मणणें आहे. मी जिची गोष्ट सांगतो आहे, तिची योग्यता तुला माहित नाहीं. दुर्दैवानें ती वेश्येच्या घरांत जन्माला आली आहे इतकेंच. बाकी तिच्या ठिकाणीं प्रणय पूर्ण भरला आहे. ती मला ह्मणाली कीं केवळ आईच्या मर्जाखातर मी इतरांना घरांत येऊं देतें, तुमच्याशिवाय माझे कोणावरही प्रेम नाहीं. आई जर नसती तर मी आपल्याजवळून पैसेही घेतले नसते.

तरु०—आपलें शिकणें संवरणें कोणीकडे गेलें? एवढें आपल्याला कळेना कीं प्राण ह्मणजे तिचा विक्रीचा माल, ती जर असें बोलली नाहीं तर तिला गिन्हाईक कसें मिळेल? हलवाई नाहींका ह्मणत महाराज, ही मिठाई आपणाकरतांच तयार केली आहे. सर्व गिन्हाइकांशीं त्यांची हीच भाषा.

अखिल०—त्यांतलें इंगित तुला कळायचें नाहीं. तूं

इतकी शिकली संवरलीस त्याचा उपयोग काय? शिकण्या संवरण्यानें मनुष्याचे विचार किती प्रगल्भ होतात !

तरु०—तें मला समजत नाहीं. आपली इतकी विद्या, व आपलें असें सच्छील असूनही आपणांला भूल कां पडावी? माझा सर्वस्वी घात करायला व आपल्याला वश करायलाच ती लिहिणें वाचणें शिकली.

अखिल०—कळायच्या वेळीं मला हें कळेल. आतां मला उशीर झाला मी जातो.

तरु०—जाऊं नका. माझी आणखी एक गोष्ट ऐका. माझ्यावर जर आपली प्रीति जडत नसेल तर मला दूर लोटा, व आपली जशी इच्छा आहे त्या प्रकारची सुंदर व शिकलेली, अशी वधू पसंत करून तिच्याशीं लग्न लावा. प्रथम प्रथम सासूबाई जेव्हां जेव्हां आपल्याला लग्नाविषयीं उपदेश करीत त्या त्या वेळीं आपण ह्मणत होतां कीं “आई, मला त्रास देऊं नकोस. सवतीसवतीच्या भांडणाचा देखावा पाहण्याचा मजवर प्रसंग आणूं नकोस.” पण मी विनंति करतें व हात जोडून आर्जव करितें कीं आपण आतां विवाह करा, त्या पिशाचिनीची संगत सोडा, संसारी व्हा, सुखी व्हा, आपलें शरीर सांभाळा; एवढी माझी प्रार्थना ऐकाच. मी आपली दासी आहे. तिच्यावर मी बहिणीप्रमाणें प्रेम करीन. दासी-प्रमाणें तिची सेवा करण्याला जरी आपण सांगितलें तरी करीन. तर आपण सुखी व्हा व मामंजींचा संसार राखा.

अखिल०—आज तूं मुद्दाम भांडण उकरून काढलें आहेस असें मला वाटतें. मीं सर्व ऐकलें. दूर हो. आतां मी जातो.

एकदांच व एकालाच देतां येतोना? वन्सें मृत पतीचें ध्यान पूजन करतात तें हणूनच ना? जिनें बाजारांत बसून देहक्रय मांडला ती का कोणाकरितां प्राण देईल? पैशाच्या लोभानें जी शरीरविक्रय करते तिच्यापासून का तुह्यांला सुख मिळेल? मला शांति मिळाली, मला शांति मिळाली असें जें आपण हणतां तें केवळ धुंदीत; दुसरें काहीं नाहीं. दाखूबाज मद्याच्या तारेंत ज्याप्रमाणें राजा होतो, दाता होतो, किंवा वेश्येच्या नयनकटाक्षानें घायाळ झालेले लोक जसे आपणांला सुखी समजतात त्यांतलेंच हें आपलें सुख, दुसरें काहीं नाहीं.

अखिल०—तुला कळत नाहीं. बाजारच्या वेश्यांच्या गोष्टी तूं ऐकल्या आहेस त्यावरून हें तुझें हणणें आहे. मी जिची गोष्ट सांगतो आहे, तिची योग्यता तुला माहित नाहीं. दुर्दैवानें ती वेश्येच्या घरांत जन्माला आली आहे इतकेंच. बाकी तिच्या ठिकाणीं प्रणय पूर्ण भरला आहे. ती मला हणाली कीं केवळ आईच्या मर्जीखातर मी इतरांना घरांत येऊं देतें, तुमच्याशिवाय माझें कोणावरही प्रेम नाहीं. आई जर नसती तर मी आपल्याजवळून पैसेही घेतले नसते.

तरु०—आपलें शिकणें संवरणें कोणीकडे गेलें? एवढें आपल्याला कळेना कीं प्राण हणजे तिचा विक्रीचा माल, ती जर असें बोलली नाहीं तर तिला गिन्हाईक कसें मिळेल? हलवाई नाहींका हणत महाराज, ही मिठाई आपणाकरतांच तयार केली आहे. सर्व गिन्हाइकांशीं त्यांची हीच भाषा.

अखिल०—त्यांतलें इंगित तुला कळायचें नाहीं. तूं

इतकी शिकली संवरलीस त्याचा उपयोग काय? शिकण्या संवरण्यानें मनुष्याचे विचार किती प्रगल्भ होतात !

तरु०—तें मला समजत नाहीं. आपली इतकी विद्या, व आपलें असें सच्छील असूनही आपणांला भूल कां पडावी? माझा सर्वस्वी घात करायला व आपल्याला वश करायलाच ती लिहिणें वाचणें शिकली.

अखिल०—कळायच्या वेळीं मला हें कळेल. आतां मला उशीर झाला मी जातो.

तरु०—जाऊं नका. माझी आणखी एक गोष्ट ऐका. माझ्यावर जर आपली प्रीति जडत नसेल तर मला दूर लोटा, व आपली जशी इच्छा आहे त्या प्रकारची सुंदर व शिकलेली, अशी वधू पसंत करून तिच्याशीं लग्न लावा. प्रथम प्रथम सासूबाई जेव्हां जेव्हां आपल्याला लग्नाविषयीं उपदेश करित त्या त्या वेळीं आपण ह्मणत होतां कीं “आई, मला त्रास देऊं नकोस. सवतीसवतीच्या भांडणाचा देखावा पाहण्याचा मजवर प्रसंग आणूं नकोस.” पण मी विनंति करतें व हात जोडून आर्जव करितें कीं आपण आतां विवाह करा, त्या पिशाचिनीची संगत सोडा, संसारी व्हा, सुखी व्हा, आपलें शरीर सांभाळा; एवढी माझी प्रार्थना ऐकाच. मी आपली दासी आहे. तिच्यावर मी बहिणीप्रमाणें प्रेम करीन. दासी-प्रमाणें तिची सेवा करण्याला जरी आपण सांगितलें तरी करीन. तर आपण सुखी व्हा व मामंजींचा संसार राखा.

अखिल०—आज तूं मुद्दाम भांडण उकरून काढलें आहेस असें मला वाटतें. मीं सर्व ऐकलें. दूर हो. आतां मी जातो.

तरु०—जाऊं नका.

अखिल०—कां मला त्रास देतेस ?

तरु०—बरे, माझ्या करितां राहूं घा. पण तिकडे सासू-बाईंकडे व वन्संकडे तरी पहा. त्यांना आपल्याकरितां किती दुःख होतें हें मनांत आणून तरी बाहेर जाऊं नका. पाहिजे तर मला हात देखील लावूं नका. आज मात्र आपला हात धरून मी प्रार्थना करतें कीं आपण बाहेर जाऊं नका.

अखिल०—सोड, सोड.

तरु०—तर मग आजच्या दिवस तरी जाऊं नका. फक्त आजचाच दिवस.

अखिल०—सोडतेस का नाही ?

तरु०—नाहीं, मी सोडणार नाहीं, आपण कशानें सुखी व्हाल तें मला सांगा, मी करीन. अमकें लुगडें नेस हणून मला सांगाल तर तेंच नेसेन. अमक्या तन्हेची वेणी घाल हणून सांगाल तर तशी घालीन. अमका पदार्थ खा हणून सांगाल तर तोच खाईन. मी रात्रभर जागी राहून आपले पाय चेपीत राहीन. आपण सांगाल तें करीन. पण आपण मात्र घरांत रहा बाहेर जाऊं नका.

अखिल०—काय हा त्रास ?

तरु०—मजकडे एकदां पहा, चांगलें लक्ष देऊन पहा हणजे माझ्या अंतःकरणाची स्थिति काय आहे हें आपणांस कळेल. पहा, पहा, मी काहीं अगदीं कुरूप नाहीं, आणि यदा कदाचित् असलें तर मी आपली दासी ना ? दासीवर रागावणें आपल्याला योग्य का ?

अखिल०—सोडीत नाहीस का ?

तरु०—नाहीं.

अखिल०—पाय सोडीत नाहीस का?

तरु०—मी पायांवर लोटांगण घेईन.

अखिल०—तर मग मुकाव्यानें तूं नाहीच सोडीत ?
मग मीं जर कांहीं केलें तर त्याचा दोष मजकडे नाही.

तरु०—दोष कसला?

अखिल०—अजूनही गोडीनें सांगतो आहे, सोड
मुकाव्यानें.

तरु०—तिचे पुष्कळ प्रणयी आहेत, पण मला आपल्या-
वांचून कोण आहे? मला कोणाच्या हातीं देऊन जातां?

अखिल०—काय ह्मणतेस? तिचे पुष्कळ आहेत.
फार जीभ चुरुचुरु करायला लागली. हो तर मग दूर.

(लथ मारतो.)

तरु०—(स्थिर होऊन) मला लथ मारली, चांगलें
केलेंत. मी आपली स्त्री, आपली दासी, मला आपण काय
वाटेल तें करा. बसा, जाऊं नका असें मीं ह्मटलें व आ-
पले पाय धरिले. मला लथ मारण्याचा आपल्याला अधि-
कार आहे, हें मला कबूल आहे. कारण मी आपली स्त्री.
दुसरी कोणी असती तर आपण लथ मारतां ना. स्त्री
आहे ह्मणून मला सर्व सोसलेंच पाहिजे. लथ मारलीत,
आतां एकदां प्रेमानें जवळ घ्या. पति स्त्रीची अवहेलनाही
करतो व प्रीतिही करितो. आजपर्यंत आपण माझी पुष्कळ
अवहेलना केली, आतां एक वेळ प्रेम करा. प्रेम करणें नसेल
तर निदान माझी विनंति तरी एका व मला आपली
सेवा करूद्या.

अखिल०—ऐकून ऐकून मी दमलों, माझे कान किटले. ज्यानें तुला हा उपदेश दिला त्याकडे जा. चांगलें सांगितलेलें तूं एकावयाची नाहीस. मनांत विचार केला होता कीं तुजवर माझी प्रीति असो वा नसो निदान तुला छळावयाचें नाही. परंतु तें तर तूं मला भाग पाडलेंस. थोड्याच दिवसांत तुला कळून येईल मी काय करीन तें, सोड, सोडून दे. मर तर मग.

(लाथ मारतो व जातो.)

तरु०—परमेश्वरा, दीनदयाळा, मजवर दया कर. माझ्या चित्ताला स्वास्थ्य दे. मी मरणाची इच्छा करतें, आत्मघाताची इच्छा करतें. देवा, ह्या पातकापासून तूं जर माझे रक्षण केलें नाहीस तर मी कोणाचा धांवा करूं? मी कोठें जाऊं? माझे पति अज्ञानानें दुःखांत पडले आहेत त्यांचें रक्षण केल्याशिवाय मी कोठें जाऊं? मी जर मेलें तर त्यांच्याबद्दल कोण काळजी करील? त्यांना दुःखांतून बाहेर काढण्याचा कोण प्रयत्न करील?

(शान्ता येते.)

शान्ता.—कांगे वहिनी, दादा गेला वाटतें?

तरु०—वन्सं, माझा घात झाला. कोणा चांडाळानें माझ्या सुखांत माती कालविली.

शान्ता.—आज झालें आहे काय तुला. दादा काहीं बोलला कीं काय?

तरु०—काहीं नाही, काहीं नाही. त्यांचें कसें होईल याचा मी विचार करीत होतें.

शान्ता.—आतां काय व्हावयाचें आहे. चल, चल, आई रडत बसली आहे तिची समजूत करूं.

तरु०—सासूबाई रडताहेत ? माझ्याचकरितां त्यांना हें दुःख ! वरें तर चला.

(दोघी जातात.)

तृतीयगर्भक.

वेणीमाधवाचें घर.

वेणीमाधव व दामिनी.

वेणी०—स्थिरो भव, स्थिरो भव, एक दिवस तरी तुझा संताप आवर. जरा थंड हो.

दामिनी.—मी थंडच आहे. आपल्यासारख्याशीं ह्या-हून थंड राहून चालावयाचें नाही.

वेणी०—हा जर तुझा थंडपणा, तर तुझ्या गरमपणाची मला कल्पना करतां येत नाही.

दामिनी.—दुसरीशी कोणी असती तर समजतें. मी आपली विचारी गप्प बसतें हणूनच आपण मला इतकें सळो कां पळो करितां.

वेणी०—वरें इतकें रागावायला तुला झालें आहे तरी काय ? पैशाविशाची कांहीं अडचण उरली नाही, व आपलें चांगलें चाललें आहे. मग मुदाम तूं भांडण उकरून कां काढतेस ?

दामिनी.—पैशाचें सुख मला काय आहे हें दिसतेंच

आहे. आपली मात्र चैन चालली आहे. मला का तुझी दहा तोळे सोने दिले आहे, का मजजवळ कांहीं ठेव ठेविली आहे? दवाखाना घातला आहे. तो दवाखाना कसला, एक दारूबाजांचा अड्डा आहे.

वेणी०—दारूबाजांचा अड्डा? तूं गेली होतीस पहायला?

दामिनी.—मी जावो अगर न जावो, घरीं बसल्या बसल्या मला सर्व कळते. सहचरी तेथें कशाला येते?

वेणी०—दुसरें काय? तिला आम्लपित्त झालें होतें त्याचें औषध आणायला. सहचरीचशी काय, दुसऱ्याही पुष्कळ बाया येतात.

दामिनी.—बरें, औषधाला आली होती, तर अर्धा तास एकांतांत बसून तिच्याशीं फिदी फिदी हंसत कां होतां?

वेणी०—एकांतांत आणि फिदीफिदी. मला वाटतें हें काम नोकराचेंच. त्यानेच येऊन फोडलें असेल.

दामिनी.—फोडायचें काय? पण त्या विचान्यावर कां राग. मला बातमी देणारें माझे कोणी दुसरें मनुष्य नाही कीं काय?

वेणी०—मग त्यांत गुप्त काय आहे. डाक्तराला रोग्याशीं एकांतांत कांहीं काम नसतें का? सर्व रोगाची हकीकत सर्वांच्या समोर सांगतां येते कां?

दामिनी.—सहचरीच्या रोगाची हकीकत नव्हे, आपल्या रोगाची. शान्तेचें नांव कशाला निघालें होतें मग?

वेणी०—काय, काय, शान्तेचें नांव? तिचें नांव कोणीं सांगितलें. नोकर बेटा मोठा पाजी आहे.

दामिनी.—तो पाजी नाही तर काय? त्याचा काय अपराध? गरीब विचारा भिऊन गेला असेल, आणि त्याने सांगितलें असेल. “बाईसाहेब, बाबू हणाले मी जगणार नाही. शान्तेची गोष्ट निघाली होती व नंतर हिखूबरोबर दवाखाना बंद करण्याचाही विचार ठरला.” असेंच कीं नाही?

वेणी०—हं हं, त्याचें काय. अखिल उगीच पैसे उडवितो हणून दवाखाना बंद करण्याचा त्याच्या आईचाच विचार आहे.

दामिनी०—तें तर मागेंच ठरलें आहे. त्यांत शान्ता कशाला आली होती? शिवाय दवाखाना ठेवायचा किंवा नाही त्यांत सहचरीचा काय संबंध? नोकर कदाचित् मूर्ख असेल, पण मी तर मूर्ख नाही ना? ती नीच गवळण तर पक्की अट्टल. तिच्या मार्फत शान्तेला वळविण्याचा विचार चालला आहे. हणून तर शान्तेबद्दल इतका कळवळा, व तिचें पुन्हा लग्न करविण्याचा विचार. विचाराविचारांत तिच्या सौंदर्याच्या, व वयाच्या गोष्टी. खरेंच सांगा तिचें सौंदर्य व रूप हीं आपल्या मनांत भरलीं आहेत कीं नाहीत?

वेणी०—छान. छान समजलें. रात्रंदिवस तूं मजबरोबर भांडतेस त्यावरून मला वाटे कीं तुझी मजवर प्रीति नाही. परंतु तो माझा गैरसमज आज दूर झाला. या तुझ्या भाषणावरून मला दिसतें कीं तूं मजवर फार प्रेम करतेस. तर हे प्रियतमे, प्राणवल्लभे! तुझा मजवरचा राग हा आपला वरकरणीचा. अंतर्त्यामीं मजवर प्रेम आहे. असेंच ना?

दामिनी.—आपला कावा समजला, समजला. आपल्या कावेबाजपणाच्या भाषणानें मी फसावयाची नाही. मी

आहे. आपली मात्र चैन चालली आहे. मला का तुम्हीं दहा तोळे सोने दिले आहे, का मजजवळ कांहीं ठेव ठेविली आहे? दवाखाना घातला आहे. तो दवाखाना कसला, एक दारूबाजांचा अड्डा आहे.

वेणी०—दारूबाजांचा अड्डा? तूं गेली होतीस पहायला?

दामिनी.—मी जावो अगर न जावो, घरीं बसल्या बसल्या मला सर्व कळते. सहचरी तेथें कशाला येते?

वेणी०—दुसरें काय? तिला आम्लपित्त झालें होतें त्याचें औषध आणायला. सहचरीचशी काय, दुसऱ्याही पुष्कळ बाया येतात.

दामिनी.—बरे, औषधाला आली होती, तर अर्धा तास एकांतांत बसून तिच्याशीं फिदी फिदी हंसत कां होतां?

वेणी०—एकांतांत आणि फिदीफिदी. मला वाटते हें काम नोकराचेंच. त्यानेंच येऊन फोडलें असेल.

दामिनी.—फोडायचें काय? पण त्या विचान्यावर कां राग. मला बातमी देणारें माझे कोणी दुसरें मनुष्य नाहीं कीं काय?

वेणी०—मग त्यांत गुप्त काय आहे. डाक्टराला रोग्याशीं एकांतांत कांहीं काम नसतें का? सर्व रोगाची हकीकत सर्वांच्या समोर सांगतां येते का?

दामिनी.—सहचरीच्या रोगाची हकीकत नव्हे, आपल्या रोगाची. शान्तेचें नांव कशाला निघालें होतें मग?

वेणी०—काय, काय, शान्तेचें नांव? तिचें नांव कोणीं सांगितलें. नोकर बेटा मोठा पाजी आहे.

दामिनी.—तो पाजी नाही तर काय? त्याचा काय अपराध? गरीब विचारा भिऊन गेला असेल, आणि त्याने सांगितलें असेल. “बाईसाहेब, बाबू हणाले मी जगणार नाही. शान्तेची गोष्ट निघाली होती व नंतर हिखूबरोबर दवाखाना बंद करण्याचाही विचार ठरला.” असेंच कीं नाही?

वेणी०—हं हं, त्याचें काय. अखिल उगीच पैसे उडवितो हणून दवाखाना बंद करण्याचा त्याच्या आईचाच विचार आहे.

दामिनी०—तें तर मागेंच ठरलें आहे. त्यांत शान्ता कशाला आली होती? शिवाय दवाखाना ठेवायचा किंवा नाही त्यांत सहचरीचा काय संबंध? नोकर कदाचित् मूर्ख असेल, पण मी तर मूर्ख नाही ना? ती नीच गवळण तर पक्की अड्डल. तिच्या मार्फत शान्तेला वळविण्याचा विचार चालला आहे. हणून तर शान्तेबद्दल इतका कळवळा, व तिचें पुन्हा लग्न करविण्याचा विचार. विचाराविचारांत तिच्या सौंदर्याच्या, व वयाच्या गोष्टी. खरेंच सांगा तिचें सौंदर्य व रूप हीं आपल्या मनांत भरलीं आहेत कीं नाहीत?

वेणी०—छान. छान समजलें. रात्रंदिवस तूं मजबरोबर भांडतेस त्यावरून मला वाटे कीं तुझी मजवर प्रीति नाही. परंतु तो माझा गैरसमज आज दूर झाला. या तुझ्या भाषणावरून मला दिसतें कीं तूं मजवर फार प्रेम करतेस. तर हे प्रियतमे, प्राणवल्गुभे! तुझा मजवरचा राग हा आपला वरकरणीचा. अंतर्दामीं मजवर प्रेम आहे. असेंच ना?

दामिनी.—आपला कावा समजला, समजला. आपल्या कावेबाजपणाच्या भाषणानें मी फसावयाची नाही. मी

शान्तेच्या आईला बोलावणें पाठवीन. नाहीं तर मीच स्वतां जाईन व आपलें सर्व चरित्र त्यांना सांगेन, ह्मणजे आपल्याला तें घरच वर्ज होईल. दवाखानाबिवाखाना सर्व बंद करा. मग पाहीन शान्तेकरितां प्राण जातो कां अन्नाकरितां जातो.

वेणी०—त्या घरीं जाणें बंद ? दवाखाना बंद ? मग खायचें काय ?

दामिनी.—मला एकटीलाच नाहीं भूक लागायची. माझ्याबरोबर आपणांलाही उपाशीं राहवें लागेल. बरें तर आपण दोघेही उपास करून मरूं.

वेणी०—तूं खरी पतिव्रता. पतीबरोबर उपास करून मरून, सहगमनाचा तुझा विचार दिसतो.

दामिनी.—मी पतिव्रता आहें कीं नाहीं हें एक परमेश्वराला माहीत. माझें आचरणच सांगेल. मी आपल्याकडून किती व्यवस्थेनें व काटकसरीनें संसार करतें, व किती कष्ट सोसतें, परंतु ह्यांना काय त्याचें. हे आपले कांहीं ना कांहीं तरी करून भांडण उकरून काढून मला त्रास देत असतात.

वेणी०—काय, तुला त्रास देतों, व उगाच कांहीं तरी निमित्त काढून भांडतो ?

दामिनी.—त्या मेल्या शान्तेला तरी काय अक्कल आहे ? एकीकडे पहावें तों तोंडांतून शब्द नाहीं व दुसरीकडे मनांत हें कपट. वरून अगदीं गाय पण अंतर्त्यामीं मात्र अगदीं निर्दय. जसा कांहीं राखेंत झांकलेला निखारा.

वेणी०—तुला काहीं दुसरें कामकाज नाही का, हणून तिला शिव्या देत बसलीस ती. तिनें असें केलें तरी काय ?

दामिनी.—तरीच हटलें आपल्या काळजाला कां इतकें झोंबलें तें. आपल्याला फार जखम झाली. मला वाटलें हणून शिव्या दिल्या. त्या दुष्टेनें माझा सर्वस्वीं नाश केला, आणि मीं मात्र बोलूं नये. अवदसा कोठली !

वेणी०—चाळूं दे तर मग. शिव्या देऊन जर तुझे समाधान होत असेल तर खुशाल दे. मी तोंपर्यंत बाहेरून हिंडून येतो.

दामिनी०—मला वाटलें तर देईन, नाही तर नाही देणार. द्वाड ! बेशरम !

वेणी०—वात्रट, पाजी, मूर्ख,—

दामिनी.—निलाजरी,—

वेणी०—राक्षशीण, हडळ,—

दामिनी.—काय ! मला शिव्या देतां ? शान्तेकरतां मला शिव्या द्यायला आलां आहांत कीं काय ?

वेणी०—देवाचें नांव ! तुला शिव्या ! तुला मी कशा शिव्या देईन ? शिव्या देतां देतां तुझे तोंड दुखूं लागलें व घसा कोरडा पडला व तुला आठवेनात हणून मी तुला मदत केली.

दामिनी.—आपल्याजवळ नकोत मला शिव्या शिकायला.

वेणी०—बेअदबी माफ व्हावी. तुझा प्रभाव मला पूर्ण माहीत आहे.

दामिनी.—त्या अवकळेला दुसरीकडे कोठें जागा मिळाली नाही, हणून माझे घर बुडवायला आली, पाजी कोठली.

वेणी०—कजाग, नतद्रष्ट, नाहीं नाहीं चुकलों, चाळं दे चाळं दे. तोंडाला खळ पडूं देऊं नकोस.

(पडद्यांत पहारेवाला:—बाबू ! डाक्टर साहेब !)

वेणी०—ए गप्प रहा. कोण आहे ?

(पडद्यांत) **पहारे०**—लवकर चला, हेमत्राबूच्या घरचें घोलावणें आलें आहे. मुलाला खोकला फार झाला आहे. मनुष्य बाहेर उभा आहे.

वेणी०—देवानें खैर केली, त्यानें आपली कृपादृष्टि मजकडे फिरविली हणून बरें झालें. नाहीं तर माझी आज धडगत नव्हती.

(पडद्यांत) पहारे०—काय जबाब सांगूं ?

वेणी०—तूं जा. मी आलोंच. हे मधुरभाषिणी, आतां भांडीं, उतरंडी, चूल, सूप टोपलीं वगैरेंवर आपला सर्व राग काढून घे. विचाऱ्या वेणीकरितां अगदीं बाकी ठेवूं नकोस. मी आतां जातो.

(जातो.)

दामिनी.—जगांतले सर्व लोक मेले कीं काय हणून ह्या अवदसेला माझाच नवरा सांपडला ? टक्की माझ्या छातीवर बसूं पाहते आहे. ढोंग पहा मेलीचें. धर्म करते आहे आपल्या डोंबलाचा. धरमतला घांटावर नेऊन तिला गाडली पाहिजे. हिच्या धर्माचरणाच्या गोष्टी पुन्हा माझ्या कानावर तर येऊं देत हणजे पहा मी कसा डांगोरा पिटवितें ती.

(जाते.)

चतुर्थगर्भक.

पारूलचें घर.

पारूल, अखिल, हेना, किसमिस व बिहारी.

किसमिस व हेना.—

(अर्धतनू वारुळीं बुडाली या चालीवर.)

सुफलाशेनें रुचिर लाविला प्रीतितरू या करीं ॥

जाहली पूर्ण निराशा परी ! ॥ ध्रु० ॥

सौजन्याचें कुंपण त्यातें प्रेमभरें घालुनी

रक्षिलें विरहपशूपासुनी ।

आस्थेचें त्या अळें करोनी, अश्रुजलें सिंचुनी

घातलें हृदयसार साजणी । चाल—

परि सहसा वन्या लता

उगवुनि, दावि मला क्रूरता

कवळुनि माझा प्रिय तरु बाई नाश त्याचा करी ॥१॥

बिहारी.—वाः काय छान ! किती उत्तम ! हा राग कल्याण का भिवंडी. किसमिसचा आवाज जसा गोड आहे तशीच हेनाच्याही आवाजांत एक प्रकारची माधुरी आहे.

हेना.—चल. निघ येथून. आमच्याशीं लघळपणा करायला कां आलास !

बिहारी.—आपली तारीफ करायला. दुसरें काय ? माझ्या बोलण्याचा आपल्याला राग आला कीं काय ? आतां थोडा घसा ओला करा. तोंड अगदीं सुकून गेलें आहे.

हेना.—पहा हो, हा बिहारी कशाला आमच्यामध्ये येऊन पडला.

बिहारी.—खोटें बोलल्याशिवाय तुमचें काहीं चालत नाही वाटतें. तुम्ही बसल्या आहांत, मी बसलों आहे. तुमच्यामध्ये पडलों आहे कोठें? Go on चल, चल, लवकर. एक घोटभर घेऊन टाक. 'come Kismis.'

किसमिस.—चल ग हेना, आपण आपल्या घरीं जाऊं.

बिहारी.—एखादें बिस्कुट तरी खाऊन जा.

पारूल.—त्यांची खाण्याची इच्छा नाही. मग त्यांना कां उगाच आग्रह. तुम्हांला वाटलें तर तुम्ही खा. बायांनो, ब्रह्मी बसा हो.

हेना.—येऊन बराच वेळ झाला, आतां गेलें पाहिजे.

बिहारी.—नका बसूं, नका बसूं. अखिलबाबू, एक वेळ पद्यरचनेची घाटणी तर पहा. तुझ्या संगतीनें मी देखील हळू हळू कवि झालों आहे.

हेना.—चल ग किसमिस, आपण जाऊंच.

पारूल.—थोडें बसा बसा, वैस ग किसी.

हेना.—नको आतां. उद्यां येईन. घर मोकळें सोडून आलों आहोंत.

पारूल.—तर मग आणखी एक चीज गाऊन जा.

हेना.—नको आतां आग्रह, माझा आवाज आज साफ नाही.

अखिल.—नाहीं, नाही, आपला आवाज फार मधुर आहे.

पारूल.—एकदा आवाज साफ कर, व गाच एक चीज. तुज्जें गाणें ऐकण्याची बाबूंची फार इच्छा आहे.

हेना.—तुझ्या घरीं आहों आलों आहोंत. तर तूंच गा.

पारूल.—बरे तर मीच गाते, पण मी गायत्यावर तर तू गाशील ना?

(दाबुनि धनलोभ मला या चालीवर.)

शिव ! शिव ! हा जीव सखे फार तळमळे ।

परिणामा नेणुनि म्यां हृदय अर्पिलें ॥ ध्रु० ॥

तुजवर मत्प्रीति सखे नाथ बोलले ।

प्रेमपाशिं गुंतवुनी हृदय वंचिलें ।

कपटी ते, ज्ञात तदा मज न जाहलें ।

तद्विरहें आज परी रडत वैसलें ॥ १ ॥ शिव०

आतां तुम्ही गा.

किसमिस.—हें बघ हेना, मग चटकर एक चीज गाऊन टाकीनास ?

हेना.—काय गाऊं ?

अखिल.—प्रीतिविषयक एखादी चीज होऊं द्या ?

विहारी.—नशीब हणून अखिलबाबूंनीं प्रणयाची चीज हणायला सांगितली, नाही तर ह्यांनीं प्रार्थनासंगीतांतली एखादी चीज सुचविली असती.

किसमिस.—आही तुम्हांला काका मानतो मग तुमचा थट्टा करण्याचा काय संबंध ?

विहारी.—पुतणीचा संबंध. तूं आमची डिअर मिसू किसमिस.

हेना.—पुरे कर ग. त्यांच्याशीं तोंड द्यायला तूं पुरे का पडशील. आटप लौकर, एक चीज हण व मग आपण जाऊं.

अखिल.—अहो विहारीकाका, तुझी जरा थांत्रा आतां.
(किसमिस व हेना गातात):—

(किति कपटि अससि या चालीवर.)

चल विविध गोड करुं केलि ॥ ध्रु० ॥

एकांतीं निज हितगुज बोलूं वृत्ति अधीरचि झाली ॥ १ ॥ च०
परस्परांतें भेटूं प्रीती मोह मना बहु घाली ॥ २ ॥ च०

विहारी.—वाहवा ! इतका गोड आवाज ! आणि ह्मणत होत्या कीं आमचा आवाज बसला आहे ह्मणून. समजलां कां, तुझी कधीं कधीं आपला आवाज उन्हांत वाळत टाकीत जा, नाहीं तर त्याला मुंग्या लागतील.

अखिल.—ओ म्युझिक्, म्युझिक्, म्युझिक इज् धी फुड आफ लव्ह. (O music, music! music is the food of love.)

विहारी.—ह्याचा मराठींत काय अर्थ ? गाणें ह्मणजे प्रीतीचें अन्न. असेंचना ? हें आतां खाणें झालें. आतां कांहीं पिणें पाहिजे.

अखिल.—ह्या वेळीं माझ्या समोर ? असें जर करशील तर मी तुला मुळींच आणून देणार नाहीं.

विहारी.—रागावतोस कां ? ब्रांडी ह्मणजे प्रीतीचा गरम मसाला. घोट दोन घोट घेतल्याशिवाय का प्रीतीला रंग चढेल ! थोडी घेच ह्मणजे चोंहोकडे पवित्र प्रणयाचा घम-घमाट सुटेल.

पारूल.—बाबूना जर असा त्रास दिलास तर ते बाटली घेऊन जातील.

विहारी.—किती तरी कोमल हृदय! पारूल सावध अस बरें, नाही तर बाबूंच्या नांवाला डाग लागेल एखादा.

हेना.—आह्मी आतां जातो.

पारूल.—बसाना थोड्या.

हेना.—नको आतां, आई रागवेल.

पारूल.—मग काय ह्मणायचें? किसी सुद्धां चालली का?

किसमिस.—हो, आज जातें आतां.

विहारी.—किसमिस् कां जाते? तिचें कोण आहे रागवायला? मनुकामावशी कीं काय?

किसमिस.—पहा ह्याचे हे श्लेष. चल, हेना चल, बाबू-साहेब, जातो आह्मी.

(किसमिस् व हेना जातात.)

अखिल.—ह्या तरी किती सभ्य आहेत. गातात सुद्धां किती सुंदर, गाणें ऐकून मनाला किती आराम वाटला. घरांतून निघाल्यापासून मन किती तरी उद्विग्न झालें होतें.

पारूल.—कारण काय बाबूसाहेब. कशामुळें मन उद्विग्न झालें होतें? येथें आल्यानें आपल्या मनाला कांहीं वाईट वाटतें कीं काय?

अखिल.—तसें नव्हे. जोंपर्यंत तुजजवळ असतो तों-पर्यंतच काय तो मनाला आराम वाटतो. परंतु आज एक हातून पूर्वी कधीं न घडलेला असा अन्याय घडला.

पारूल.—असा अन्याय तरी कोणचा. सांगा तर खरें?

अखिल०—आज येतांना, जिला माझी बायको ह्मण-तात तिला एक लाथ मारून आलों. माझी तिजवर प्रीति

नाहीं, मी तिला जवळ येऊं देत नाहीं हें सारें खरें आहे, परंतु अशा प्रकारचें वाईट कृत्य हातून झालें नव्हतें. शिवाय स्त्रियांच्या अंगावर हात टाकणें ह्मणजे मोठा अन्याय.

विहारी.—तरी पण तूं शास्त्राज्ञा उल्लंघन नाहीच केलीस. हात टाकूं नये ह्मणून लाथ मारलीस.

अखिल०—थट्टा नाही, खरोखरच माझे मन मला खात आहे.

पारूल.—तर मग आपली तिच्यावर फार प्रीति आहे. तसें नसतें तर आपल्याला इतकें वाईट वाटतें ना.

अखिल०—नाहीं, तसें नव्हे. माझ्या वर विश्वास ठेव. तुझ्या शिवाय या जगांत माझे दुसऱ्या कोणावरही प्रेम नाही. तरीही पण तिला मारलें हें चांगलें केलें नाही.

विहारी.—इतकें शौर्य दाखविण्याचें कारण तरी काय पडलें?

अखिल०—अलिकडे तिचें फारच तोंड सुटलें आहे. रात्रंदिवस मला तिचा त्रास असतो. आज बाहेर जायला निघालों त्या वेळीं तिनें मला गांठलें व आपलें चन्हाट सुरू केलें. दूर हो ह्मणून दहादां सांगितलें पण व्यर्थ. उलट तिनें माझे दोन्ही पाय घट्ट धरले. त्या वेळीं पारूलला भेटण्याची मला घाई झाली होती व मनही उतावीळ झालें होतें. आणि अशा वेळीं तिचें चन्हाट. मला ह्मणाली पारूलला पुष्कळ दोस्त आहेत. असें बोलल्यावर मग सहजच राग येईल कीं नाही?

पारूल.—विवाहित स्त्रिया ह्मणजे आमचे शत्रू. आपलें जर लग्न झालें नसतें तर—

अखिल०—तिच्या ऐवजीं तुझ्याशीं जर लग्न होतें तर किती छान झालें असतें.

बिहारी.—दुदैव तुझ्या आईबापांचें कीं असली कुलीन कुमारी त्यांना सांपडली नाहीं !

अखिल०—तुला कायतो एक कुलीनपणा ठाऊक आहे. पवित्र प्रणयाचें रहस्य तुला समजलें नाहीं. पारूलच माझी खरी स्त्री. माझे जें लग्न झालें आहे तें माझे दुदैव, दुसरें काय ?

बिहारी.—यांत काय संशय. लग्न ह्मणजे मोठेंच दुदैव. बरें, हें तर सांग, जर घरच्या स्त्रीनें पवित्र प्रणयाकरितां एखादा पति पसंत केला तर चांगलें का ?

अखिल०—तिला जर पवित्र प्रणय कळता तर तिचा मीं कां त्याग केला असता ? तिला प्रीतीची कल्पनाही नाहीं. पाय चेपणें, सेवा करणें, स्वयंपाक करणें, हींच तिला प्रेमाचीं लक्षणें वाटतात.

बिहारी.—आणि पडून पडून लाथाही खाते. ढाल तरवार हातीं ध्यावी, पाय दुखतात असें ढोंग करून उगाच धरून बसावेत, नुसतें एक पेलाभर पाणी आणलें तरी श्रम झाल्यासारखें दाखवावें, व घरांत कोणालाही मज्जाव नसावा, हीं पवित्र प्रणयाचीं लक्षणें !

पारूल.—दारू प्यायची तर पी. पण ही बडबड काय ह्मणून ? तुला स्वस्त्रीच्या प्रीतीचा अनुभव आहे तो तुझा तुलाच लखलाभ होवो.

बिहारी.—मग काय करावें सांग ? बाबांनीं एक चिरकालची दासी करून दिली आहे. तिच्याशीं अपवित्र प्रणय

करणें भाग पडतें. शिवाय पवित्र प्रणय ह्यणजे मोठ्या खर्चाचें काम, व त्यांत जबाबदारीही मोठी.

अखिल०—बरें, पारूल तुझी मजवर किती प्रीति आहे ?

पारूल.—किती प्रीति आहे तें काय सांगतां येईल ? ज्या प्रीतीला परिमाण आहे ती कुचकामाची.

अखिल०—बिहारी, ऐक, ऐक.

बिहारी.—तूच ऐक हें, मी आजच नाहीं ऐकत. फार पूर्वीपासून ऐकतो आहे.

अखिल०—पारूल, जर मला पैसे देण्याची ऐपत नसती तरी देखील तुझी मजवर इतकी प्रीति असती का ?

पारूल०—आपला मजवर विश्वास बसणार नाहीं हें मला माहित आहे. दुर्दैवानें वेश्येच्या घरांत माझा जन्म झाला आहे. आपण पैसे दिले नाहींत तर उपाय नाही. पण पैशाशिवाय कसें चालणार ? दागिन्याबिगिन्यांची मला जरूर नाही, पण आईला समजत नाही, त्याला मी काय करूं ? मला नेहमीं अशी भीति वाटते कीं आपण माझा त्याग कराल. आपण पुरुष पडलां. पुरुषांचें मन काय सदा एक जागीच राहिल ?

अखिल०—नाहीं बरें पारूल. मी काय लंपट आहे ह्यणून दुसऱ्या स्त्रीवर माझे प्रेम जडेल ? प्रणयाकरितां मी वेडा झालों होतो. पण तुझी गांठ पडली ह्यणून माझी इच्छा वृत्त झाली. तुला सोडून मी कोठें जाऊं ?

पारूल.—दुसऱ्या कोठें नका जाऊं पण घरची स्त्री तर आहे ना ? खरें सांगा चिरकाल का तुझी स्त्रीचा त्याग

कराल ? शिवाय तुमच्याच तोंडून कळलें कीं ती अशी मूर्ख कीं घालवून दिली तरी घरांतून बाहेर जात नाहीं.

अखिल०—पारूल, माझ्या दृष्टीनें ती परस्त्रीच. मी तुला एकदां सांगतो, तुझ्या गळ्याची शपथ वाहून सांगतो कीं, मी व्यभिचारी नाहीं, लंपट नाहीं, तुला सोडून तिच्या-कडे जरी गेलों तरी देखील मीं व्यभिचार केलासा होईल.

विहारी.—बाबारे, तुझ्यासारखें धर्मज्ञान मीं कोठेंच पाहिलें नाहीं. स्वस्त्रीसंसर्गासारखा दुसरा व्यभिचारच नाहीं ! तूं ह्मणतोस तेंच खरें. सकाळीं घरीं गेलास ह्मणजे तिला एका भाड्याच्या घरांत नेऊन ठेव. परस्त्रीला कोणी घरांत ठेवतें का ? पारूलला घरीं घेऊन जा ह्मणजे ती तुझ्या आईकरितां फराळाचें करीत जाईल.

अखिल०—पारूल स्वयंपाक करील ?

विहारी.—चूक झाली, चूक झाली, स्वयंपाकघरांत गेलें कीं प्रणयभंग झालाच. प्रणय ह्मणजे कांचेची वस्तु, जरा आंच लागली कीं तडकलीच.

(वामा येते.)

वामा.—एक गोष्ट सांगायला आलें आहे. जर कांहीं मनांत न आणाल तर सांगतें.

अखिल०—काय आहे ? सांगा तर खऱ्या.

वामा.—नाहीं सांगत. तुम्ही ह्मणाल कीं ही थेरडी रात्र-दिवस द्या द्याच करते.

अखिल०—नाहीं, नाहीं, तुम्ही सांगाच.

वामा.—तर सांगतें, पण मनांत मात्र कांहीं आणूं नका.

इतके पैसे खर्चून तुम्ही डोकींतलीं फुलें करून आणलीं पण पारूल कांहीं तीं घालीत नाहीं.

पारूल.—आई, मीं तुला सांगितलें होतें ना कीं वा-
बूंना ही गोष्ट सांगूं नकोस हणून ? तूं आलीस तेव्हांच मला
वाटलें कीं त्या जडावाच्या नागाबद्दल सांगायला आली अस-
शील. रोजरोज इतका खर्च करविणें मला आवडत नाहीं.
मला तो नागही नको व फुलेंही नकोत.

वामा.—पहा वामा, मीं तुमच्याजवळ कांहीं मागितलें
कीं पारूल रागावते. नाग नसला तर नुसतीं फुलें का
शोभतात ?

पारूल.—मी का कोठें नाचायला जातें हणून नाग व
फुलें घालायचीं आहेत.

वामा.—नाचायला गेलें नाहीं हणून काय झालें ?
तुझ्या अंगावर दोन दागिने असले हणजे त्यांत वाबूंचाही
लौकिक आहे. एवढ्या थोरा मोठ्याचा आश्रय असून अंगा-
वर दागिने नसले तर लोक काय हणतील ?

विहारी.—हणतात काय ? तोंडावर थुंकतील. तुम्ही
ह्या भाड्याच्या घरांत राहतां याबद्दल देखील किती बोलतात.
मला ऐकवत नाहीं.

वामा.—पारूलच्या दैवीं जर स्वतःच्या घरांत राहणें
असलें तर तेंही होऊन जाईल. ती यांच्याशिवाय दुसऱ्या
कोणालाही जाणत नाहीं. मल्लिकाचा मधला मुलगा दरमहा
तीनशें रुपये व राहण्याला एक घर देत होता, पण तो
निरोप घेऊन येणाऱ्याची तिनें चांगली खरड काढली व
त्याला परत लावून दिलें व आपली रडत बसली. वेडी

कोठची. ऐकलें बाबूसाहेब, ती ह्मणते कीं जर आपला माझा वियोग झाला तर मी जीव देईन.

बिहारी.—नको, नको, असें काम करूं नकोस. कारण तसें झालें तर ह्या सुंदर शरीराला इस्पितळांत नेऊन त्याची चीरफाड करतील.

अखिल०—काय हें संकट.

पारूल.—काका, घरांत जा तुम्ही. तुम्ही गुंगीत आहांत.

बिहारी.—जातों बापडा. पण घरांत थोडें थालिपीठ खायला आहे का ?

वामा.—कोठलें आलें आहे ?

पारूल.—आई, थालिपीठ तें काय असतें ग ?

वामा.—तो एक भाजणीचा पदार्थ असतो. गरीब लोक तो खातात.

पारूल.—बिहारीकाका, तुम्हांला दारू प्यायची तर प्या. पण हे जिनस माझ्या घरांत आलेले मला खपायचे नाहीत. आई, थोडेसे बदाम पिस्ते असले तर आणून देईनास ?

बिहारी.—इतका खर्च करूं नका. नाही तर दिवाळें निघेल.

अखिल०—बिहारी, जाऊ देरे. (पारूलच्या आईला उद्देशून) नाग नसला तर नुसतीं फुलें वाईट का दिसतात ?

वामा.—तसें नव्हे. स्वस्तांत मिळतो आहे ह्मणून ह्मणतें, त्याची दलाली वगैरे कांहीं लागणार नाही. कामिनीच्या घरांतली भाडेकरीण विलासिनी नाग विकते आहे. सात तोळे वजन व शंभर नंबरी सोनें.

अखिल०—बरें तर, तुह्मी आणून ठेवां, मी पाहीन.

वामा.—हणून तर थोर लोक हणजे मोठे उदार.
बरें मग पान वाढूं का?

पारूल.—वाढ, बावूंचें दिवसा काहीं खाणें झालें नाहीं.

बिहारी.—होणार कोठून? घरीं आई, बहीण व बायको इतक्यांचा त्रास. काळजी घ्यायला आहे कोण?

वामा.—जातें, मी पानें वाढतें. (जाते.)

पारूल.—बावूसाहेब, तुह्मी ह्या वेळीं नाग घेऊं नका.
उगीच कां दोनशें अडीचशें रुपये खर्च करतां?

बिहारी.—बाबारे बायकोची गोष्ट ऐक. नको सव्यां
विकत घेऊं.

अखिल०—न घेऊन कसें चालेल. मीं हिच्या आईला
वचन दिलें आहे.

बिहारी.—हणून का तुला नरकाची भीति पडली आहे?
(पडद्यांत वामा:—पारूल, बावूंना घेऊन ये.)

पारूल.—चला, बावूसाहेब, फराळाला.

बिहारी.—मलाही दोन पुण्याबिन्या दे. रात्रीं तुझ्या
येथें राहण्याशिवाय माझी कशालाही ना नाहीं.

अखिल०—चल तर.

बिहारी.—अखिल, चिरकाल तूं असाच पवित्र प्रणय
कर. घरच्या परस्त्रीला बाजारांत पाठीव. हणजे माझ्या चैनीला
खंड पडणार नाहीं. घरच्या भाजीभाकरीचा मला अगर्दीं
वीट आला आहे. (सर्व जातात.)

अंक ३ रा समाप्त.

चतुर्थ अंक.

प्रथमगर्भांक.

मृत्युंजयाचा दिवाणखाना.

आमोदिनी व तरुबाला.

आमो०—ये ये, तरू, तूं या वेळीं येथें येशील अशी माझी कल्पना देखील नव्हती. आतां तर तव्येत बरी आहे ना?

तरू०—बरी आहे, तरी पण कधीं कधीं डोकें दुखतें. व छातींत धडधडतें. औषध तर आतांच घेतलें, पण कसर कांहीं अद्याप गेली नाही.

आमो०—तोच मुख्य रोग. त्यानेंच तर तुला इतका त्रास होतो. ही कसर डाक्टराच्या औषधानें जाणारी नव्हे, त्याला मनाचाच निश्चय पाहिजे, त्याशिवाय कांहीं होणें नाही.

तरू०—काय ग आजी, मंत्र, तंत्र, जादूटोणा वगैरे सर्व खरें आहे का ग? त्यांना कोणीं जादू तर केली नाही ना? तसें नसतें तर मला पाहण्याकरितां डाक्टर कशाला आणते व रात्रीतून एकदां तरी येऊन मला कां पाहून जाते? मग मलाच आपल्याकडे कां येऊं देत नाहीत. ह्या सर्व लक्षणां-वरून त्यांचें मजवर प्रेम आहे खास.

आमो०—मीं तुला सांगितलें नाही हा त्याचा वेडेपणा ह्मणून. पुस्तकांतल्या साहेब मडमींच्या गोष्टी वाचून वाचून त्याचें मन बिघडलें आहे. मला एक विचार सुचला आहे, त्यानें तो तुझ्या कक्षांत येतो कीं नाहीं हें एक वेळ पाहतें.

तरु०—काहीं जडीबुटी आहे कीं काय? तसलें काहीं असेल तर मला त्याची जरूर नाही. पाहिलीस ना त्यांच्या शरीराची कशी अवस्था झाली आहे ती. करायला जाशील एक आणि होईल भलतेंच.

आमो०—तें औषध काहीं खायचें प्यायचें नाही, तें एक निराळेंच औषध आहे. त्याचा रोग मला समजला आहे. जसा रोग तसें औषध.

तरु०—त्याची काहीं जरूर नाही. मी सासूबाईना सांगितलें आहे, पण तूंही आजोबांचा विचार घेऊन एखादी चांगली मुलगी पाहून त्यांचें लग्न करून दे, हणजे सर्व ठीक होईल. मीच त्यांच्या सर्व दुःखाचें कारण आहे.

आमो०—लग्न करून देऊं? माझ्या लाडक्या तरुपेक्षां अधिक चांगली मुलगी कोठें मिळेल? तरुवर जर त्याचें प्रेम बसत नाही तर त्याच्या दैवीं सुखच नाही असें हटलें पाहिजे. मी तुला सवत करून देऊं? खरेंच सांग तरु, मी असें करीन काग?

तरु०—आजी, मी काय हणतें तें तुला समजलें नाही, लग्न झालें हणजे ठीक होईल. ते काय हणतात तें मला कळत नाही. मी इंग्रजी वगैरे काहीं शिकलें नाही हेंच त्यांच्या रागाचें कारण. अलीकडे पुष्कळ मुली इंग्रजी शिकून मडमा बनल्या आहेत, त्यांतून एखादी पसंत करून काढ हणजे ते गृहवासी होतील.

आमो०—तुला वेड लागलें आहे असें वाटतें. वेडाची लहर आली हणजे तूं सासूबाईचे पाय धरतेस, व त्यांचें दुसरें लग्न करून द्या हणून सांगतेस झालें.

तरु०—नाहींग आजी, मी रागानें बोलत नाहीं. मी अंतःकरणपूर्वक सांगतें कीं जेणेंकरून त्या राक्षसिणीचा संबध सुटून ते गृहवासी होतील असें कर. त्यांच्या जीवाला सुख असलें ह्मणजे मला आनंद आहे, माझे काय? मी सासूबाईची सून. हजार जरी सवती असल्या तरी सासूबाईची मजवरची प्रीति कधींही कमी होणार नाहीं.

आमो०—तसेंच होईल. तसेंच होईल. मला जें योग्य दिसेल तें मी करीन. मीं सांगतें तें ऐक. आतां तीन वाजून गेले. तुझी औषध घेण्याची वेळ झाली. तर घरीं जा व औषध घे आधीं.

तरु०—बरें जातें.

आमो०—शान्ता देखील का आईबरोबर सोनजईला गेली आहे?

तरु०—हो, वन्संचा आपल्या दिराबद्दल कांहीं नवस होता तो फेडायला त्या गेल्या आहेत.

आमो०—तें कांहीं असो, मुलगी मोठी गुणाची खरी. वैधव्यानें तिला जसें कांहीं ह्यातारपण आलें आहे, नाहीं तर इतके उपास तापास व देवधर्म कशाला? बरोबर आणखी कोण गेलें आहे?

तरु०—घरची ह्यातारी मोलकरीण व गवळण सहचरी. मी आतां जातें.

आमो०—जा, पण संध्याकाळीं त्या परत आल्यावर एक वेळ इकडे ये व येतांना ढेंकणांचेंही औषध बरोबर घेऊन ये. काल माझ्या मच्छरदाणींत दोन ढेंकूण सांपडले.

तरु०—आणीन, अवश्य आणीन.

(जाते.)

आमो०—आज घरांतला विचार घेतें, आणि मग पाहतें अखिलाचा पुस्तकी प्रगय कसा टिकतो व माझ्या युक्त्यांतून तो कसा सुटतो तें!

(हाराण येतो.)

हाराण.—ताई, मला फार भूक लागली आहे, कांहीं तरी खायला दे.

आमो०—ताजी दशमी अद्याप झाली नाही. कालच्या पुण्या शिलक आहेत त्यांतल्या देऊं ?

हाराण.—पुरीनें तर मला खोकला होतो. मला थोडें दूधच दे, मग मी रात्रीही कांहीं खाणार नाहीं.

आमो०—देतें तर आणून.

(जाते.)

हाराण.—ताईला वाटलें कीं मला खरीच भूक लागली आहे. मला लागली आहे सहचरीची भूक. बेटी माझ्याशीं गमजा लावते तें मला कळत नाहीं कीं काय? पण कळून संवरून मी आपला मूर्ख तो मूर्खच.

(आमोदिनी पुन्हां येते.)

आमो०—हें घे दूध. पाणी पाहिजे का?

हाराण.—दुधावर का मी पाणी पिऊं ?

आमो०—वरें पण मोलकरणीकडून वाटी धुवीव हो. मी दशम्या करायला स्वयंपाकघरांत जातें.

(जाते.)

हाराण.—ह्या दुधानेंच काय समाधान होईल तें खरें. सहचरीच्या घरचें दूध! तिच्या गायीच्या आंचळांतलें!
(एक घोट घेतो.) अहाहा! किती मिष्ट! जणूं काय खीर!

(आणखी एक घोट घेतो.) बासुंदी बासुंदी! तिनें स्वतः काढलेलें! ओहोहो! त्या गोंडस व पुष्ट हातांनीं काढलेलें! चुळ चुळ, गबुर् गबुर्. (आणखी एक घोट.) किती स्वादिष्ट! किती मधुर! सहचरी, तुझ्या गाईचे आंचळ ह्मणजे उंसाचें शेत, व तुझे हात ह्मणजे खडीसाखर! (घटूकन् सर्व पिऊन टाकतो) माझा प्राण अगदीं वरवर येत होता पण सहचरीच्या घरचें दूध प्यायल्यानें थोडा शांत झाला. माझा मेव्हणा मला एक वनात घेऊन देणार आहे पण ती कशाला, ह्या प्रीतीच्या उकाड्यानें मला घाम सुटतो आहे हें कोठें त्याला माहित आहे. तिच्यावर बलात्कार करूं का? वाः, छान विचार सुचला. सहचरी आज वनभोजनाला गेली आहे. तर नशिवाची एक वेळ परीक्षा पहावीच. शामबाजारच्या पुलाजवळ तिची वाट पाहत उभा राहतों. संध्याकाळीं ती परत येईलच. ती दृष्टीस पडतांच मागून जाऊन तिचा पदर धरीन. हे सहचरी, हे गोपी गवळणी!

(जातो.)

द्वितीयगर्भांक.

बेलबाग.

वेणी, सहचरी व शान्ता.

सह०—हें पहा, हे साधुमहाराज येथें ध्यानस्थ बसले आहेत.

शान्ता.—ह्या वेळीं त्यांच्या दर्शनाला जाणें चांगलें नाहीं. कारण मीं वहिनीला विचारलें नाहीं व आजीलाही विचारलें नाहीं. त्यांना विचारून आणखी एखादे दिवशीं येऊं.

आपण बाग पाहण्याला आलों होतो तें काम झालें. चल आतां आपण जाऊं, नाही तर आई उगाच रागावेल.

सह०—दर्शनाला वेळ कितीसा लागणार? तुला बाग दाखवून आणतें ह्मणून मीं तुझ्या आईला सांगितलेंच आहे, आतां आली आहेस तर एकदा साधुमहाराजांना नमस्कार करून मग जाऊं.

शान्ता.—चल तर, नुसता नमस्कारच करून येऊं.

सह०—साधुमहाराज, प्रणाम झाला, आतां आपली कृपादृष्टि होऊन आशीर्वाद व्हावा.

वेणी०—शिवशंकर! शिवशंकर! हरहर विश्वेश्वर! कौन हे रे बेटी.

सह०—साधुमहाराज, मी आपली दासी. आपली कीर्ति ऐकून आम्ही दर्शनास आलों आहों. तर कृपा करून ह्या माझ्या बहिणीला कांहीं औषध द्या. औषध हिला स्वतःला नको. हिचा भाऊ बिलकुल घरीं राहत नाही व बायकोकडे पहातही नाही. त्याला ताळ्यावर आणण्याकरितां कांहीं अंगारा विंगारा द्या ह्मणजे ती तो आपल्या भावाच्या कपालाला लावील.

वेणी०—इन्हीका भाई? आरे इसका तो बडा लच्छन दिखता है, देखें छोकरी तेरा हात.

शान्ता.—सहचरी, मी नाही आपला हात दाखवीत. माझे आतां काय पहायचें उरलें आहे.

वेणी०—अरे भगवान्! जो तेरा ललाटमे बडा भागवान् संतान लिखा हाय, ओ संतान जनमसे दुनियेका भला करेगा, जगत्मे धरम शिखायेगा.

सह०—एक एक, महाराज काय सांगताहेत तें.

शान्ता.—एकू काय? महाराज आपण काय ह्मणतां? मी आपल्या वयाच्या तेराव्या वर्षी विधवा झालें, आतां मला संतान कोठून होणार?

वेणी०—तेरा ललाटमे लिखा देखता, हाम क्या करे? संतान होनाही चाहिये.

शान्ता.—सहचरी, चल ग आपण जाऊं आतां.

वेणी०—अरे बैठो बैठो, तेरा जनम नच्छत्तर मिला-यके सादी हुवा नही, उसीवास्ते तू विधवा हुवा. तेरा जो स्वामी लिखाथा ओ आबी जीता है, उसीसे तेरा संतान होगा. तेरे वास्ते वो पागल होके घूमता है. तुम् उससे सादी न करोगे तो बिचारेको मरण लिखा है. मरण मे ते-राही पातक लगेगा.

शान्ता.—ह्या काय गोष्टी. सहचरी, चल ग तूं.

वेणी०—शास्त्रके व्याख्या, धरमके व्याख्या होता है, तुम बेजार होती काहे?

शान्ता.—विधवेच्या लग्नाच्या गोष्टी हा का आपला शास्त्र व धर्मविषय?

वेणी०—शास्त्रका कथा नही? लिखा है. सादी करो, कुच अधरम नही, हम उपदेश देता है; तेरी एहि छोकरी उमर, एहि सुंदर सुरत, आत्माको क्लेश देना नही चाहिये.

शान्ता.—ज्याकरितां आपण आलों त्याचें तर कांहींच झालें नाहीं. सहचरी, ह्या गोष्टी ग कशाला?

सह०—महाराज, हिच्या भावाला औषध द्या. शान्तेला स्वतःचें कांहीं विचारावयाचें नाहीं.

वेणी०—ठंडा हो ठंडा हो, इनहीका बात आवि पुरा ध्यानमे आगया.

सह०—ऐक, मी काय करूं? तुझ्या बदलचा विचार प्रथम महाराजांच्या मनांत आला. ध्यानस्थ स्थितींत त्यांना जें काय कळतें तेंच ते सांगतात. उगीच कांहीं तरी तर सांगायचें नाही ना? देवता येऊन जें काय त्यांच्या कानांत सांगतात तेंच हे बोलतात. सांगताहेत तें मुकाव्यानें ऐक, अश्रद्धा ठेवून त्यांचा अपमान करूं नकोस. माझें डोकें जरा दुखूं लागलें आहे, घाटावर जाऊन हा रुमाल एवढा भिजवून आणतें.

शान्ता.—नको नको, तूं जाऊं नकोस.

सह०—ही पहा गेलें कीं आलेंच. घाट चार पावलें देखील दूर नाहीं. हे साधुलोक, ह्यांची कसली भीति?

(जाते.)

वेणी०—बम् महादेव! बोलदे बाबा बोलदे. क्या नाम बोला—शान्ता? बडा मीठा नाम शान्ता. शान्ताका अदृष्ट हामको देखाय दे, क्या बोला बाबा—बडा धरमशील संतान होगा? उनका जनमसे पृथिवी पवित्र होगा? संतानका बाप कैसा होगा बडा आच्छा आदमी, शान्ताको बहुत प्यार करेगा, उनका एक सादी है, वह औरत विचारेको बहुत तकलिफ देती है, शान्ताके साथ मिलन होनेसे वो स्त्रीका मूवी नही देखेगा, शान्ताके वास्ते वह आवी पागल होके धूमता है.

शान्ता.—महाराज, मी आपल्या पायां पडतें, आपण ह्या गोष्टी मला ऐकवूं नका, मला त्यापासून फार त्रास

होतो. माइयावर आपण रागावूं नका व मला शाप देऊं नका. दुसऱ्या कांहीं गोष्टींसंबंधानें आपण बोला, त्यांचें ध्यान चालूं घा.

वेणी०—पागल हुवा है, पागल हुवा है. रोरोके घूमता है. शान्ताके साथ शादी न होनेसे वह मर जायेगा, यथार्थ ही मर जायेगा. शान्ता दया ना करले मरे जावे, उन्माद हुवा है, उनके वास्ते उन्माद हुवा हे.

शान्ता.—हैं काय—हैं काय, आपण कोण ?

वेणी०—दया कर, शान्ते, दया कर. तुझ्याकरितां मी मरतो आहे.

शान्ता.—काय हा प्रसंग ! सहचरीनें मला फसविलें खास, आवाज तर ओळखीचा वाटतो. सहचरी, सहचरी, महाराज आपण कोण ?

वेणी०—(कृत्रिम जटा व मिशा काढून) तुझा दास, तुझा प्रेमप्रणयी. मी तुझ्या पायां पडतो, मजवर दया कर.

शान्ता.—आँ ! वेणीदादा ! तूं—तूं—वेणीदादा.

वेणी०—शान्ते, दया कर, दया कर.

शान्ता.—वेणीदादा, तुझेच का हैं कृत्य ? मी तुझी धाकटी बहीण. फक्त तूं माइया आईच्या पोटांतून निघाला नाहींस इतकेंच कायतें.

वेणी०—केवळ प्राण वांचविण्याकरितां मीं हें साहस केलें. पुष्कळ दिवस मन दाबून ठेवलें होतें, पण आज अगदीं निरुपाय झाला. मी तुझ्या पायां पडतो.

शान्ता.—दूर हो, दूर हो, पायाला हात लावूं नकोस. छी, छी.

वेणी०—भिऊं नकोस, मी तुझ्याशीं कुव्यवहार करणार

नाहीं. माझा कांहीं दुष्ट हेतु नाहीं. मी तुझ्या प्रीतीचा भुकेला आहे. तुझ्याशीं विवाह करण्याची माझी इच्छा आहे. माझ्या मनांतली ही गोष्ट एकांतीं तुला कळविण्याची मला आज-वर संधीच मिळाली नाहीं, ह्मणून ही युक्ति करावी लागली. तुझ्यावर माझे किती प्रेम आहे, व तूं प्राप्त व्हावीस ह्मणून माझे प्राण कसे व्याकुळ झाले आहेत, मी तुला कोणत्या दृष्टीनें पाहतों आहे, व तूं प्राप्त झालीस तर मला किती सुख होईल, हें तुला कळविण्याकरितां आज मी साधु झालों होतो.

शान्ता.—माझ्या समोर अशा गोष्टी बोलण्याची तुला शरम नाहीं वाटत? तूं मला मांडीवर घेऊन लहानाचें मोठें केलेंस ना?

वेणी०—खरोखर तुझ्यावर माझे फार प्रेम आहे. अ-गदीं लहानपणापासून प्रेम आहे. त्या भगिनीप्रेमाचें हें रूपांतर झालें आहे. तूं समजत असशील कीं मला स्वस्तीस-मागमांत सुख आहे, पण नाहीं. दामिनी नेहमीं नेहमीं कटु शब्द बोलून माझ्या काळजाला घरे पाडिते. तिच्या उग्र मूर्तीची तुझ्या सौम्य मूर्तीशीं तुलना केली ह्मणजे तुला प्राप्त करून घेण्याचे विचार प्रबल होऊन मनांत काहूर उठतें.

शान्ता.—धिकार असो तुला! तोंड दाखविण्याची तुला अद्यापही शरम वाटत नाहींना?

(जाऊं लागते.)

वेणी०—जाऊं नकोस, उभी रहा. माझे सांगणें अद्याप संपलें नाहीं. मी सांगतों ती गोष्ट ऐक.

शान्ता.—रस्ता सोड, मला जाऊं दे, नाहीं तर मी ओरडेन.

वेणी०—शान्ते, माझे हणणें ऐक. भिऊं नकोस. तुझा जर रुकार नसेल तर तुझ्या अंगाला मी स्पर्शही करणार नाही. तसला विचार माझा नाही. जुलमानें तुला वश करून घेण्याची माझी इच्छा नाही. तुझी संमति असेल तर तुझ्याशीं विवाह करण्याची माझी इच्छा आहे. माझी स्त्री होण्याला तुझी कांहींएक हरकत नसावी. विवाहसौख्याला आपण दोघेंही आंचवलों आहोंत तर तूं रुकार दे हणजे आपण दोघेंही सुखी होऊं.

शान्ता.—तूं कपटी नाहीस पण वेडा आहेस.

वेणी०—वेडा, अगदीं वेडा, तूंच मला वेडें केलेंस. मला वेडा केलास व आपणही वेडी झालीस. तूं वेडी झाली नसतीस तर आपखुशीनें स्वसुखावर पाणी सोडण्यास कां तयार होतीस? माझी आणखी एक गोष्ट ऐक, व मग तुला वाटेल तें कर. खरेंच सांगतो कीं जर तूं प्राप्त झाली नाहीस तर मी वांचणार नाही. मग असें खंगून खंगून तरी कां मरावें? जर तूं माझा स्वीकार करणार नसलीस तर हा पहा मी तुझ्या समोरच जीव देतो. बोल तर मग, तूं माझी होशील ना? होणार नसशील तर हा पहा खंजीर. हाच छातींत भोंसकून घेतों.

शान्ता.—असें जर करशील तरच बहिणीशीं तूं जें हें अयोग्य वर्तन केलेंस त्याचें अंशतः तरी प्रायश्चित घेतलेंस असें होईल.

वेणी०—सांग—मी मरूं तर?

शान्ता.—तूं जें कृत्य केलें आहेस त्याबद्दल मरणें हेंच तुला योग्य आहे. पण तूं कोठला मरायला! जो क्षणिक

नाहीं. माझा कांहीं दुष्ट हेतु नाही. मी तुझ्या प्रीतीचा भुकेला आहे. तुझ्याशीं विवाह करण्याची माझी इच्छा आहे. माझ्या मनांतली ही गोष्ट एकांतीं तुला कळविण्याची मला आज-वर संधीच मिळाली नाही, ह्मणून ही युक्ति करावी लागली. तुझ्यावर माझे किती प्रेम आहे, व तूं प्राप्त व्हावीस ह्मणून माझे प्राण कसे व्याकुळ झाले आहेत, मी तुला कोणत्या दृष्टीनें पाहतों आहे, व तूं प्राप्त झालीस तर मला किती सुख होईल, हें तुला कळविण्याकरितां आज मी साधु झालों होतों.

शान्ता.—माझ्या समोर अशा गोष्टी बोलण्याची तुला शरम नाही वाटत? तूं मला मांडीवर घेऊन लहानाचें मोठें केलेंस ना?

वेणी०—खरोखर तुझ्यावर माझे फार प्रेम आहे. अ-गदीं लहानपणापासून प्रेम आहे. त्या भगिनीप्रेमाचें हें रूपांतर झालें आहे. तूं समजत असशील कीं मला स्वस्त्रीस-मागमांत सुख आहे, पण नाही. दामिनी नेहमीं नेहमीं कटु शब्द बोलून माझ्या काळजाला घरे पाडिते. तिच्या उग्र मूर्तीची तुझ्या सौम्य मूर्तीशीं तुलना केली ह्मणजे तुला प्राप्त करून घेण्याचे विचार प्रबल होऊन मनांत काहूर उठतें.

शान्ता.—घिक्कार असो तुला! तोंड दाखविण्याची तुला अद्यापही शरम वाटत नाहीना?

(जाऊं लागते.)

वेणी०—जाऊं नकोस, उभी रहा. माझे सांगणें अद्याप संपलें नाही. मी सांगतों ती गोष्ट ऐक.

शान्ता.—रस्ता सोड, मला जाऊं दे, नाही तर मी ओरडेन.

वेणी०—शान्ते, माझें हणणें ऐक. भिजं नकोस. तुझा जर रुकार नसेल तर तुझ्या अंगाला मी स्पर्शही करणार नाही. तसला विचार माझा नाही. जुलमानें तुला वश करून घेण्याची माझी इच्छा नाही. तुझी संमति असेल तर तुझ्याशीं विवाह करण्याची माझी इच्छा आहे. माझी स्त्री होण्याला तुझी कांहींएक हरकत नसावी. विवाहसौख्याला आपण दोघेही आंचवलों आहोंत तर तूं रुकार दे हणजे आपण दोघेही सुखी होऊं.

शान्ता.—तूं कपटी नाहीस पण वेडा आहेस.

वेणी०—वेडा, अगदीं वेडा, तूंच मला वेडें केलेंस. मला वेडा केलास व आपणही वेडी झालीस. तूं वेडी झाली नसतीस तर आपखुषीनें स्वसुखावर पाणी सोडण्यास कां तयार होतीस ? माझी आणखी एक गोष्ट ऐक, व मग तुला वाटेल तें कर. खरेंच सांगतो कीं जर तूं प्राप्त झाली नाहीस तर मी वांचणार नाही. मग असें खंगून खंगून तरी कां मरावें ? जर तूं माझा स्वीकार करणार नसलीस तर हा पहा मी तुझ्या समोरच जीव देतो. बोल तर मग, तूं माझी होशील ना ? होणार नसशील तर हा पहा खंजीर. हाच छतींत भोंसकून घेतों.

शान्ता.—असें जर करशील तरच बहिणीशीं तूं जें हें अयोग्य वर्तन केलेंस त्याचें अंशतः तरी प्रायश्चित घेतलेंस असें होईल.

वेणी०—सांग—मी मरूं तर ?

शान्ता.—तूं जें कृत्य केलें आहेस त्याबद्दल मरणें हेंच तुला योग्य आहे. पण तूं कोठला मरायला ! जो क्षणिक

सुखाकरितां इतका हापापलेला, तो काय असा सहज मरेल ? मी हिंदु विधवा, माझा हा देह व्यर्थ आहे हें मला माहीत आहे. सहगमनाची चाल नाही हणून इलाज नाही, नाही तर ज्या दिवशीं पति परलोकवासी झाले त्याच दिवशीं मोठ्या आनंदानें मी आपला प्राण चितेला समर्पण केला असता. अजूनही माझा प्राण पतिचरणींच आहे व प्राणशून्य कलेवर मात्र येथें आहे. त्याला कसल्याही सुखाची अपेक्षा नाही. पण तूं ज्या अर्थी ह्या निर्जीव कलेवराकरितां नरकसाधनाची इच्छा करतोस त्या अर्थी मरण हें काय तुझ्या स्वाधीनचें आहे ?

वेणी०—शान्ते, शान्ते तुझा माझ्यावर विश्वास नाही ना ?

शान्ता.—तुझ्यावर विश्वास ! त्यापेक्षां एखाद्या विषारी सापावर विश्वास ठेवून त्याच्या तोंडांत हात घालणें काय वाईट ? विश्वासाची गोष्ट तोंडांतून काढण्याची तुला अद्यापही शरम वाटत नाही आं ? आपल्या कृतीनें तूं सर्व साधुवर्गाला डाग लावलास. मी कुलवधू आहे, मला उघड रीतीनें बाहेर जाण्याची बंदी. देवळांत व साधुसंतांच्या दर्शनास जाण्यास कांहीं हरकत नाही. साधु समजून मोठ्या विश्वासानें मी तुजपुढें आलों, परंतु ह्यापुढें एखादा खरा जरी महापुरुष असला तरी त्याजपुढें जाण्याला माझे मन कचरेल. भाऊ समजून मी तुझ्याशीं निष्कपटपणानें वागलें पण ह्यापुढें कोणाशींही बंधुसंबंध ठेवण्याला माझ्या मनाला प्रशस्त वाटणार नाही. जन्मभर विस्मृति पडणार नाही असा अविश्वास दाखवून पुन्हां विश्वासाच्या गोष्टी तुझ्या तोंडून निघतात तरी कशा ?

वेणी—शान्ते, मला क्षमा कर. तुझ्याशीं कपट केलें

त्याची मला माफी कर, पण मी अगदी मनापासून सांगतो की तुजवर माझे अतिशय प्रेम आहे.

शान्ता.—अजूनही ह्या गोष्टी! मोठेच आश्चर्य! तू मला अगदी लहानपणापासून जाणत असून हे तुला कसे समजलें नाहीं? मला वेळोवेळीं विधवाविवाहाच्या गोष्टी सांगितल्यास त्या त्या वेळीं मी काय उत्तर दिलें तें ध्यानांत आण. स्वामिन्नीचा संबंध केवळ ह्या लोकचाच नाहीं. मी महाभारतांत वाचलें आहे कीं तो परलोकचा देखील आहे. मेल्यावर मग परलोकीं किती पतींची सेवा करावयाची? शिवाय मी एका कुळांतून दुसऱ्या कुळांत आलें आहे, एका गोत्रांतून दुसऱ्या गोत्रांत आलें आहे. साहेब लोकांसारखी पतिपत्नींनीं वेगळें राहण्याची चाल आपल्यांत नाहीं. सासू-सासऱ्यांची मी एकटी सून. लग्न करून त्यांनीं मला आपल्या कुळांत व गोत्रांत घेतली, तें कुळ किती वेळ बदलायचें? तुला सांगतें तें ऐक. जें पातक तूं आज केलें आहेस त्याचें क्षालन होण्याकरितां तुला काय प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे तें मला सांगतां येत नाहीं, तरी पण तुझ्याशीं कठोरपणानें वागण्याची माझी इच्छा नाहीं. मी लहान होतें तेव्हांपासून तुझें मजवर प्रेम होतें, मला तूं लिहिणें वाचणें शिकविलेंस व मीही तुला भाऊ व गुरु समजत होतें. आजच्या कृत्यांत जर दुसरी एखादी मुलगी असती तर भिऊन ओरडती, पण मी अजूनही तुझ्याशीं शांतपणानें बोलत आहे. मी स्वतःला पक्कें ओळखलें आहे. जबरदस्ती किंवा लालच ह्यांपैकीं कशाचाही मजवर परिणाम घडणार नाहीं. देवतांनीं माझ्या अंगांत संचार करून मला बलवान् केलें आहे. ईश्वराच्या नामस्मरणाशि-

वाय ह्या देहाचें दुसरें कांहींएक कर्तव्य उरलें नाहीं. तूं कितीही प्रयत्न केलास व कशीही लाडूच दाखविलीस तरी हें पक्कें ध्यानांत ठेव कीं माझे मन कधींही लालचावयाचें नाहीं. उलट ह्या तुझ्या गर्ह कृत्यानें तुझा माझा बंधुभगिनी-संबंध मात्र तुटला.

वेणी०—शान्ते, तुझ्यासारखी पतिव्रता आजपर्यंत माझ्या आढळण्यांत आली नाहीं. मी थोडें बहुत शिकलों आहे, मी लंपट नाहीं, आतां माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेव. मी खरेंच सांगतो कीं तुझ्यासारखी स्त्री जर मला मिळेल तर मी मोठा भाग्यवान् होईन. संसारांत लोकांनीं माझा कित्ता ध्यावा असा होईन. जें कांहीं झालें तें सर्व विसरून जा, व मला आपल्या हृदयांतून हांकून देऊं नकोस. तुझी सरलता व तुझे सौंदर्य हीं पाहून मी वेडा झालों होतो. आतां माझी खात्री झाली कीं तूं ह्या लोकची नाहींस. आतां झालेल्या सर्व गोष्टी विसरून जा, व मी जो तुझा वेणीदादा होतो तोच समजून मला आपल्या अंतःकरणांत पूर्वीप्रमाणेंच जागा दे. जें दुःख भोगण्याचें माझ्या कपाळीं आलें आहे तें मी आनंदानें भोगीन.

शान्ता.—तूं दुःख कां भोगतोस ? पतिमुखाला सर्वस्वी आंचवलें असूनही मी एक प्रकारें सुखी आहे व तूं संसारी असून तुला सुख मिळत नाहीं ? सुखदुःख सर्व आपल्याच हातीं आहे. वहिनी जर तुझ्या मनासारखी नसेल तर ती तुझ्या मनाप्रमाणें वागेल असें तिला वळण लाव. दागिनेविगिने करण्याची जर तुला ऐपत नसेल तर तिच्या वर प्रेम ठेव, व तुला सुख होण्याकरितां मी किती परिश्रम

करतों आहें हें तिला दाखीव, हणजे मग तुझ्या दुःखानें तिला दुःख होतें आहे कीं नाही हें पहा. आपल्या दुःखानें कळवळणारें मनुष्य सांपडणें याहून जगांत दुसरें सौख्य नाही. परमेश्वर दुःखितांच्या दुःखानें कळवळतो हणून तर स्वर्गांत इतकें सौख्य !

वेणी०—भगिनी शान्ते, असा उपदेश मला आजपर्यंत कोणीही केला नाही, तूं सांगितलेंस तसेंच मी ह्यापुढें वर्तन ठेवीन, पण आजची गोष्ट मात्र तूं कोणाजवळ बोलूं नकोस. तुला पाहतांच मला माझ्या निर्लज्जपणाच्या वर्तनाचें स्मरण होईल. आतां आठ दिवस, कलकत्यास न राहतां कोठें तरी बाहेर जातों. दवाखाना विकून जे कांहीं पैसे मिळतील ते तुझ्या आईला देऊन टाकून मग परिवार घेऊन काशीस जाईन. थोडी बहुत डाक्तरी शिकलों आहें त्यावर कसा तरी गुजारा होईल. पण एक गोष्ट मला सांग. तूं आजची गोष्ट विसरून जाशीलना ? मला पूर्वीचाच वेणीदादा समज-शीलना ?

शान्ता.—वेणीदादा, जर तुला खरा पश्चात्ताप झाला असेल तर तुझ्या ह्या आजच्या कृत्याबद्दल मी तोंडांतून ब्रही काढणार नाही, व तुला पूर्वीचाच वेणीदादा समजेन. ज्या दुष्ट लोभानें तूं आजचें हें कृत्य करण्यास प्रवृत्त झालास तो लोभ मोठाच वाईट आहे, त्यापासून परावृत्त होणें हें काम सहज नाही. तुझ्या मनाला जर खराच पश्चात्ताप झाला असला तर तुजवर राग करणें तर बाजूलाच राहिलें, पण तुला साधु समजून मी तुझी पूजा करीन, माझा दादा समजून माझ्या हृदयांत तुला अक्षय स्थान देईन, पण तूं जें सांगि-

तलेंस कीं मी दूरदेशीं जाऊन राहीन, तें मात्र तुला अवश्य केलें पाहिजे. कारण नेत्र हे मनुष्याचे मोठे शत्रू आहेत, व मनुष्याचें मन हें अतिदुर्बळ आहे. जातें तर मी आतां.

वेणी०—तूं एकटी जाशील का ?

शान्ता.—आई समोरच्या बागेंत भोजनाची तरतूद करीत आहे, तेथपर्यंत मी एकटी सहज जाईन.

(जाते).

वेणी०—मला भ्रम झाला होता, मी वेडा झालों होतों, साक्षात् स्वर्गीय प्रतिमेला रक्तमांसनिर्मित मनुष्यप्रतिमा समजलों. केवढा तिचा मोठेपणा ! ती ओरडली नाही किंवा रागावली नाही. अमानुषिक अशा हृदयबलानें, मनाच्या दृढ-निश्चयानें व शांत स्वभावानें शान्तेनें माझ्या जीवितौघाला निराळी दिशा लावून दिली. मनांत आल्याप्रमाणें मी काशीस जाऊन राहतों, व आपल्या आचरणाचें रूपांतर करून टाकतों.

(जातो.)

अंक ४ समाप्त.

पंचम अंक.

प्रथमगर्भांक.

पारूलचें घर.

वामा व पारूल.

वामा.—उघड बघूं तुझी खणाची पेटी, पाहूं दे मला त्यांत किती रुपये सांचले आहेत ते?

पारूल.—माझ्या रुपयांशीं तुला काय करावयाचें आहे, तुझ्या खर्चाला तर मी पुरेसे देतें ना?

वामा.—ह्याला का पुरेसे ह्मणावयाचे? खर्च तर रोज रोज वाढत चालला आहे. एकव्या तुझ्याकरितांच किती तरी खर्च होतो?

पारूल.—माझ्याकरितां कसला खर्च? जर मला कांहीं चांगलें चुंगलें खायला घालतीस तर मग काय करतीस न कळे! नुसती एक भाजी व दोन जळक्या रोव्या ह्यांशिवाय मला दुसरें काय खायला घालतेस?

वामा.—जळक्या पोळ्या का तुला मी खायला घालतें? तुपांत चांगल्या चवचवीत भिजवून मग तुला देतें तरी हा तुझा निमकहरामपणा? शिवाय रात्रीं खातेस तें वेगळेंच; पुन्हां बाबूबरोबर खाण्याची तयारी.

पारूल.—बाबूबरोबर काय खातें, पुण्यांचे एक दोन तुकडे. शिवाय तर कांहीं नाहीं ना?

वामा.—पण बाबूंना मोठ्या आदरानें व आग्रहानें खा-

ववितेस ना? काय त्या बावूची प्रौढी. शंभर तर पगार देतो; त्यांतले पंचवीस तीस तर महिन्याच्या काठी त्याच्या पोटाला लागतात. शिवाय दोन महिन्यांचा पगार अजून देणें बाकी आहे. ते रुपये कसे वसूल करशील? का मिळाले असून लपवून ठेवले आहेस?

पारूल.—हो, लपवून त्याच्या जमिनी खरेदी केल्या आहेत.

वामा.—जमिनी खरेदी कर किंवा वाटेल तें दुसरें कांहीं खरेदी कर; मला काय त्याच्याशीं करावयाचें आहे. पण मला संशय आला ह्मणूनच ह्मटलें कीं, तुझी पेट्टी उघड.

पारूल.—माझ्या पेट्टीत कांहींही असलें तरी त्याच्याशीं तुला काय करावयाचें आहे? चल निघ येथून, मीं देहक्रय करून पैसा मिळवावा व हिनें चैन करावी. माझ्या कपाळीं पुरतें खायाला देखील नसावें. ह्मण आहे कीं नाहीं “धन्याला धत्तुरा व चोराला मलिदा.”

वामा.—काठी तोंडावर देखील पहा कशी चुरचुर बोलते आहे. जा मर तर.

(हिरालाल येतो.)

हिरा०—पारूल, अरे! आई देखील येथेंच आहे.

वामा.—कायरे, हिरालाल.

हिरा०—आई, पारूल जर एक काम ऐकेल तर कांहीं प्राप्ति होईल.

वामा.—सांग पाहूं काय आहे तें.

हिरा०—सध्यां अखिलबाबू येथें नाहीं. पारूल जर दोन चिजा ह्मणेल तर वीस रुपये मिळतील.

पारूल.—जा, जा, हिरूदादा. उगाच काहीं वटवट कळं नकोस. मी का तशांतली बायको आहे? मला फसवायला आला आहेस वाटते?

हिरा०—नाहीं बरें पारूल, तुला विश्वास नसेल तर खिडकींतून पहा. उत्तरेकडील एक श्रीमान् गृहस्थ गाडींतून आला आहे. मीं तुझी गोष्ट त्याला सांगितली. तुझ्या तोंडून दोन चिजा ऐकण्याचें त्याच्या मनांत आहे.

पारूल.—त्याची मला जरूर नाही. आला आहे तर बरें झालें. मला काय त्याचें?

वामा.—पोरी, तुला झालें आहे तरी काय? वीस रुपये फुकटच्या फुकट बुडवावयाचे?

पारूल०—या सभ्य गृहस्थाचा पगार मी खाते आहेना? तो काय हणेल?

वामा.—राहूं दे तुझा सभ्य गृहस्थ व पगार. दोन महिन्यांचा पगार तर अद्याप आलाच नाही.

हिरा०—पारूल, मींच त्याला आणला होता. मी सर्व सांगतो. वेणीबाबू काशीला गेला. दवाखाना बंद झाला, व त्याच्या इस्टेटीवरच्या मुखत्यारानें पंच नेमण्याविषयीं अर्ज केला आहे.

वामा.—हिरालाल, मीं सांगतें, कीं तूं त्यांना आण. जा गाडींतून उतरून घेऊन ये.

पारूल.—आणि अखिलबाबू आले तर?

हिरा०—पारूल, त्याची तजवीज मीं केली आहे. त्याच्या आतेच्या घरीं आज सत्यनारायण आहे. हणून स-

काळींच तो येथून तिकडे गेला आहे. आतां त्याच्या येण्याची भीति नको. जर आलाच तर पहांटे येईल.

वामा.—जा रे हिरालाल, तूं घेऊन ये. एवढ्या मोठ्या गृहस्थाला किती वेळ गाडींत तिष्ठत बसवायाचें ?

हिरा०—मी तरी हेंच ह्मणतो. पण मला चार रुपये दिले पाहिजेत.

वामा.—चल जा. त्या दिवशीं तुला एक शालजोडी दिली ना? आज दोन रुपये मिळतील.

हिरा०—बरें, तुझाला वाटेल तें द्या.

(जातो.)

वामा.—हें बघ, मी आतां खालीं जातें. त्यांचा चांगला मान मरातब ठेव. गाणें वगैरे ऐकीव, व साधेल तर ज्यास्ती कांहीं तरी उपटण्याची तजवीज कर. ते चोबे, मथुरेचे राजे. त्यांच्या जवळ खूप पैसा. समजलें ?

(जाते.)

पारूल.—आज नाहीं तर उद्यां मला दुसरें गिन्हाईक पाहिलेंच पाहिजे. अखिलाचें बहुतेक संपुष्टांत आलेंच. बरें मग चोबेच सई.

(शोभनलाल व हिरालाल येतात.)

हिरा०—यावें, यावें, ठाकुरसाहेब. पहा माल कसा आहे तो.

शोभन.—बंदगी विबीसाहेब.

पारूल.—बंदगी.

हिराला०—बसा ठाकुरसाहेब, जरी आपल्याला घरदार आहे तरी हें आपलेंच घर असें समजावें.

शोभन.—हो, हो, पण तुम्ही तर बसा. कां बिबीसाहेब, तव्येत तर ठीक आहे ना? सर्व यथास्थित आहे ना?

पारूल.—जसें आपण ठेवाल तसें.

शोभन.—आह्मी कोण ठेवणार. आमचें एवढें नशीब कोठें आहे? आपला एक प्रियकर बाबू आहे असें ऐकतो.

हिरा०—इतर गोष्टी राहूं घात. ठाकुरसाहेब, एकदां गाणें ऐका. पारूल, एक चीज हण.

शोभन.—बिबीसाहेबांचें नांव काय ह्मटलेंत? **पुखल.**? वरें बिबीसाहेब, एक चीज तर ऐकवा.

पारूल.—पण इतक्यांत अखिलबाबू आला तर?

हिरा०—मी सांगतो ना येणार नाही हणून.

पारूल.—(स्वगत) मी काय त्याची बटिक आहे!

हिरू, काय घायचें तें देत कां नाहीत.

हिरा०—ठाकुरसाहेब, थोडे रुपये घा. आधीं घा आणि मग गाणें ऐका.

शोभन.—अरे, पैशाची काय विशाद आहे? बिबीसाहेब, किती रुपये पाहिजेत बोला. हे ध्या. आपल्याला इंग्रजी येतें का? ही वीस रुपयांची नोट आहे. (नोट देतो.)

पारूल.—बंदगी. हिरूदादा, आई काय करते आहे तें एकदां पाहून ये.

हिरा०—आई, ए आई, अरे! येथें कोठेंच दिसत नाही. मला वाटतें ती दुकानांबिकानांत गेली असेल.

पारूल. (जनान्तिक) —गप्प बैस.

शोभन.—बिबीसाहेब, आतां तरी एखादी चीज ऐकवा.

पारूल.—काय गाऊं?

शोभन.—जें तुहांला आवडेल तें.

हिराला०—गा, गा लवकर. ह्यांना मग यजमानाच्या घरीं जायचें आहे.

पारूल.—

(होय मला अपशकुन०-या चालीवर.)

आड नको येऊं, सखे गे। स्वप्नसुखा मज भोगूं दे गे ॥ ध्रु० ॥

म्यां न देखिली जरि ती मूर्ति।

तीविण हृदयीं अन्य न वागे ॥ १ ॥

उज्ज्वल शशिमुख तें या माझ्या।

हृदया रंजित करि अनुरागें ॥ २ ॥

शांतवीन ही तप्त तनू त्या।

रूपसागरीं बुडुनी वेगें ॥ ३ ॥

(विहारी येतो.)

विहारी.—ओहो, क्या बात, क्या बात. कां आज ह्या वेळीं गाणें ?

हिराला०—विहारीकाका, काय हें. मुकाब्यानें बसा, गडबड करूं नका.

विहारी.—कोण हो बाबा तुम्ही, सारंगीवाल्यासारखे बसलां आहांत ते ?

शोभन.—बाबूजी, कांहीं गम्मत वाटते आहे कीं नाहीं ? बसा बसा तुम्ही.

विहारी.—बसतोंच. आपण माझ्या पारूलच्या घरीं आलां आहांत तर माझी संभावना काय करतां ? पारूलनें अखिलाला सोडून दिलें कीं काय ? मला काय, सर्व सारखेंच.

पारूल.—बिहारीकाका, बसा, बसा.

बिहारी.—बसतों, पण हे गृहस्थ कोठें मिळाले. महाराज, आपण कोठून आलां? वाः, फार छान, फार छान. “रामनाम सत्य है, रामनाम सत्य है.”

शोभन.—ब्रावू, थोडे शांत व्हा, दोन चिजा ऐका.

बिहारी.—काय, तुम्ही गाणार?

शोभन.—नाहीं बिबीसाहेबांचें गाणें ऐका.

बिहारी.—जन्मापासून बिबीजींचें गाणें ऐकतोच आहे. तुम्ही नाहीं का काहीं सैंया बिया करीत?

हिराला०.—बिहारीकाकांनीं चांगलें सुचविलें. पारूलला हें ठाऊक नव्हतें. ठाकुरसाहेब गाण्यांत मोठे वस्ताद.

पारूल.—तर मग एक चीज गायला सांग ना?

शोभन.—माझें गाणें काय ऐकतां? त्यांत तुम्हांला काय समजणार? काशीच्या राजाच्या घरीं एक वेळ माझें गाणें झालें होतें. त्या ठिकाणीं, मोठमोठे गवई होते पण एका बंगाली गृहस्थाशिवाय कोणाला काहीं समजलें नाहीं.

बिहारी.—तारिफ राहूं द्या; काहीं गाना आधीं?

शोभन.—तंबोरा कोठें आहे?

बिहारी.—रिकामी बडबड नको. गायचें असेल तर गालवकर. नाहीं तर माझा नशा उतरून जाईल.

शोभन.—(सूर) उंई,—या—आँ—

बिहारी.—क्या बात. काहीं चीज ह्मणा. नुसते सूर नकोत.

शोभन.—ई-ई-ई-ई-ए जीई-

गाणें.

पेखरा वरतो करोतो सैया । दूंडत आंगिना तु कांहा
गैया ए तु कांहा गैया ॥

तूं कांहा गैया ए तूं कांहा गैया । तूं कांहा गैया ॥
ए तूं कांहा गैया ॥

बिहारी.—(शोभनाच्या तोंडाकडे पाहून) गेला
ओंकारेश्वराच्या घांटावर. अहो पुढें कांहीं ह्मणाना? नुसते गें
इ या, गें ई आं कांहा गें इ या. गेला मसणांत.

(अखिल येतो.)

अखिल०—पारूल, पारूल, मी धांवत धांवत आलों.
तुला पाहिल्याशिवाय मला चैन पडेना. हे कोण, हिरू, हे
कोण परदेशी गृहस्थ?

बिहारी.—तुह्वांला पाहिल्याशिवाय पारूलला देखील
चैन पडेना ह्मणून ह्या मियासाहेबांना आणलें.

अखिल०—काय! पारूलनें बोलावलें?

बिहारी.—नाहीं तिच्या आतेनें.

पारूल.—हे माझे चोबे, मला आशीर्वाद करायला
आले आहेत.

अखिल०—पण मी जिऱ्यांतून गाणें ऐकलें. पारूल,
मी तुला मोठी चांगली समजत होतो. तूं हें काय केलेंस?

बिहारी.—अद्भुत कृत्य, असलें कृत्य आजपर्यंत कोणी
पाहिलें नाहीं.

शोभन.—बसा बाबूसाहेब, विबीजींच्या घरीं आलां आहांत, दोन चिजा तर ऐका.

अखिल०—तुह्मी कोण ? माझ्या प्रण्यांत तुह्मी कोण तिन्हाईत ?

विहारी.—अहो असें रागावतां कां ? गृहस्थाच्या घरीं भांडीं कधीं रिकामीं राहतात का ? तुह्मी आलां नाहींत ह्मणून पारूलनें ह्या चोब्यांना आणून आपला भंडार भरपूर करून घेतलान.

अखिल०—अरेरे ! माझ्या सर्व आशा स्वप्नवत् झाल्या. पारूल, तुला मी आपलें दैवत समजून तुझी पूजा करीत होतो ना ? मला वाटत होते कीं मला प्रण्याची पुतळी मिळाली. पण तूं देखील सामान्य वारवनितेसारखीच ना ? बस, बस झालें. पारूल, हीच तुझी माझी शेवटची भेट. हा मी चाललों. पुन्हां ह्या घराचा उंबरठाही चढणार नाहीं.

पारूल.—बाबूसाहेब, रागावतां कां ? जाऊं नका, जाऊं नका.

शोभन.—विबीसाहेब, तुह्मीं असें केलेंत तरी काय ? जोंपर्यंत मी कलकत्यांत आहे तोंपर्यंत तुह्मांला बिलकुल काळजी नको. आह्मी जातीचे चोबे. पायावर डोकें ठेववून आह्मी पैसे घेतों. आह्मांला कसली पैशाची फिकीर.

विहारी.—मियासाहेब, सुफल द्या, सुफल द्या, गयेंत पिंड पाडले ह्मणजे चौदा पुरुषांचा उद्धार होतो. पण ह्या गयेंत पिंड पाडले तर बावन्न पुरुषांचा उद्धार.

पारूल.—हे हिरूदादाचे मित्र. तो ह्यांना बरोबर घेऊन आला.

अखिल०—हिरू, हेंच का तुझे काम! तूच मला सांगितलेंस ना कीं पारूल वेश्या नाहीं! वस झालें. हेंच माझे अखेरचें येंथें येणें.

(वामा येते.)

वामा.—बाबूसाहेब, चाललांत कोठें? दोन महिन्यांचा पगार अद्याप बाकी आहे, व शिवाय एक महिना भर रात्री गिळले आहांत त्याचें काहीं नाहीं झटलें तरी निदान पंधरा रुपये होतील.

अखिल०—काय झटलंत आई?

वामा.—आतां आई विई क्षणप्याची जरूर नाहीं. मुकाब्यानें रुपये देऊन टाक व हो मोकळा. पारूल काहीं तुझी लग्नाची स्त्री नव्हे, क्षणून तिची हेळसांड केली तरी तुजवरच प्रेम करील. जोपर्यंत द्यावें तोंपर्यंत ध्यावें.

पारूल.—अखिलबाबू, जर तुह्मांला येंथें येण्याचा खराच वीट आला असेल तर आई सांगते आहे तसें करा. पैसे वगैरे चुकते करून टाका क्षणजे तुमचा मार्ग तुह्मांला खुला व माझा मला खुला. पण विचार करा, माझ्यासारखी स्त्री दुसरीकडे कोठें मिळेल? हेंच तर तुमचें मोठें वाईट आहे. तुमच्या घरीं एक तासभर गाणें ऐकण्याकरितां एखादा सभ्य गृहस्थ आला क्षणून काय झालें? यांत इतकें रागवायला काय झालें?

अखिल०—पारूल! पारूल! माझे तुझ्यावर फार प्रेम क्षणून ना येंथें येत होतों?

बिहारी.—पवित्र प्रणय! पवित्र प्रणय! समजला ना पवित्र प्रणय! आपली तब्येत फारच गरम झाली आहे. ह्या

रागाच्या सपाट्यांत घरीं जाऊन आपल्या अपवित्र स्त्रीला सोडचिठ्ठी द्या.

वामा.—बिहारी, थांब. ह्यांना जायचें असेल तर पैसे चुकवून जावें.

अखिल०—पैसे, पैसे ह्मणजे काय गोष्ट आहे. माझ्या हातीं आले ह्मणजे देऊन टाकीन. पाहिजे तर थोडे अधि-कच पाठवीन.

बिहारी.—दे बाबा, दे. पण तशानें देखील भागाव-याचें नाहीं. कारण मातृऋण, पितृऋण व ह्यांचें ऋण ह्यांची कधींही भरपाई होणें नाहीं. शिवाय चोबे महाराज अनायासें येथेंच आहेत. पहा हे सुफळ देत असतील तर.

अखिल०—हिरू, तूं माझा मित्र ना ? तूं असें कृत्य केलेंस !

हिराला०—जाऊं देत त्या गोष्टी. तुह्मीं आपला हात आंखडलात, पण मला तर दोन पैसे कसे ना कसे तरी मिळविले पाहिजेत ना ?

शोभन.—हिरूबाबूनें लाखांतली गोष्ट सांगितली. चल हिरू, तुला आजच जोडा विकत घेऊन देतो. आज मोठा बखेडा झाला. हिरू. ऊठ, चल लवकर. विबीसाहेब, जातो आतां आह्मी. रात्रीं येऊं.

हिराला०—चला तर. आपण जिकडे जाल तिकडे मी येईन.

शोभन.—चल तर. एक वेळ अलीपूरचा चिडिया खाना पाहून येऊं. बंदगी विबीसाहेब.

पारूल.—बंदगी. पण आठवण राहिल ना ?

हिराला०—आई, एक वेळ इकडे येऊन एक गोष्ट ऐकून जा.

वामा.—आलें बाबा. ठाकूरसाहेब, आपण रात्री येणार तर खाण्यापिण्याची तयारी ठेवतें.

शोभन.—कांहीं जरूर नाही. आक्षी मथुरावासी. भांग विंग पिऊनच येऊं.

अखिल०—पारूल, पारूल, एक वेळ अखेरचा निरोप दे, बोलत नाहीस ना ?

पारूल.—काय बोलूं ? अशीं ढोंगें मला करतां येत नाहीत.

अखिल०—तूं तीच का पारूल ?

पारूल.—नाहीं. नवीन बनवून आणली आहे. बसणें असेल तर बसा, नाही तर चालते व्हा, मी आतां निजतें.

(वामा व पारूल जातात.)

बिहारी.—हेंच तर पाहिजे. पारूल, तूं जर आपलें खरें स्वरूप दाखविलें नाहीस तर कसें शोभेल ? अखिल, तुझ्या पवित्र प्रणयाची काय हवाल आहे ?

अखिल०—पारूल, गेलीस ? तूं तीच पारूल का ? तूंच ना कवितांनीं मला मोह पाडलास. तूंच ना मला रोमान्सचें वेड लावलेस ? तुलाच ना मी मूर्तिमंत प्रणय समजत होतो ? पण तूं तर सामान्य वेश्या ! प्रणयविहार समजून आजपर्यंत मीं व्यभिचार केला ! माझी प्रीति असो अगर नसो पण तुझ्याकरितां मीं विवाहित स्त्रीला लाथ मारली. तुझ्याशीं विश्वासघात होईल क्षणून ती आसन्नमरण

असतांनाही तिच्याशीं दोन गोड शब्द बोललों नाहीं. तीच का तूं पारूल. तूं कवितामय, प्रेममय व कोमल नाहींस. मायावी वेषानें तूं मजवर घाला घातलास. प्रणय मिळविण्याची माझी फार दिवसांची इच्छा तशीच अतृप्त राहिली. दूर हो. दूर हो. हे जगदीश्वर, हे परमेश्वर !

बिहारी.—बाबारे, हा पश्चात्ताप कायमचा नव्हे. पारूलनें पवित्र प्रणयाचें रूपांतर केलें आहे. आणखी दुसरीकडे कोठें पवित्र प्रणय धुंडाळायचा असेल तर चल मजबरोबर.

अखिल०—आतां नको—आतां वस्स. जगांत प्रणय नाहीं.

बिहारी.—बाबारे, असें शोधित वसल्यानें का प्रणय प्राप्त होतो? घरीं जा, स्त्रीवर प्रेम कर, मग पहा प्रणय प्राप्त होतो का नाहीं. मीच पहा दारोदार हिंडलों, पुष्कळ शोध केला पण कुठें आढळला नाहीं. प्रणय किंवा ज्यास इंग्रजींत love ह्मणतात तो आपल्या घराशिवाय दुसरीकडे कोठेंही मिळणार नाहीं. वर डोळे लावून येथें उभें राहण्यांत काय फायदा. आतां इथें तुझाही उपाय नाहीं, व माझाही उपाय नाहीं. चल.

अखिल०—चल. पारूल, एकूण तूं असें केलेंस आं.

बिहारी.—पारूल विरूलच असें करणार. मग काय घरच्या स्त्रिया असें करतील? चल.

(दोघे जातात.)

द्वितीयगर्भांक.

मृत्युंजयाचा दिवाणखाना.

मृत्युंजय व आमोदिनी.

मृत्युं०—केवढी बुद्धि! काय कल्पना! हें वध, तुज-
करितां अमर व्हावें असें मला वाटतें. तूं मिळाल्यापासून
मला कसल्याही सुखाची वाण नाहीं. दुःख काय तें फक्त
अखिलावढलचें. दत्तक तर ध्यायचा नाहींच. माझ्या मार्गे ह्या
जिनगीची व्यवस्था कोण पाहील? कोण उपभोग घेईल? तूं
कितीही शाहणी असलीस तरी स्त्री.

आमो०—प्राणनाथ, आपण जाणार कोठें! पुन्हां
मजसमोर ह्या गोष्टी? आजपासून मी आपली खालच्या
खोलींत निजत जाईन.

मृत्युं०—गोष्टीच्या ओघानें बोललों, प्रिये, त्यावढल
रागाऊं नकोस. तूं आजन्म सवाष्ण रहा. पण हें वध, त-
रूला जें सांगितलें आहे तें ती ऐकेल का?

आमो०—न ऐकायला काय झालें. सर्व ऐकेल. ती
का कमी विनोदी आहे. हड्ड करून जर तिनें माझे बोलणें
ऐकलें नाहीं, तर मी तिच्याशीं बोलणारच नाहीं.

मृत्युं०—तुझा तर्क बरोबर आहे. थोडें इंग्रजी शिक-
ल्यानें अखिलचें डोकें फिरलें आहे. वेडा कानानें खातो,
ह्मणजे कोणीं कांहीं सांगितलें तर तें त्याला खरें वाटतें. त्याच्या
स्थितींत फरक तरी किती झाला आहे. डोळ्यांत तेज नाहीं,
मनाची स्थिरता नाहीं. स्वतःला कळत नाहीं, व दुसऱ्याचें
ऐकत नाहीं. जेथें खरें प्रेम मिळेल त्या ठिकाणीं औदासिन्य,

व जेथें मिळण्याची आशा नाही तें जाऊन डोकें आप-
टीत बसतो.

आमो०—हा पुरुषजातीचा दोष. त्याचा कसला. जों जों
आह्मी आर्जव करतो तों तों आपण तेढे, व आह्मी तेढ्या
कीं आपण सुधे. तरू इतकी भिऊन वागते त्यानेंच तर
सर्व विघडलें आहे. मी आतां जातें व सर्व ठीक करून ठेवतें.

मृत्युं०—अखिल घरीं येतो का ?

आमो०—संध्याकाळच्या वेळीं एकदां येतो. तुमची स्व-
तःचीं कांहीं कामें विमें असतील तीं लवकर उरकून घ्या
व अखिलाच्या येण्याकडे ध्यान ठेवा. तो आला हणजे
मला हाक मारा. मी आंतल्या बाजूला आहे. त्याच्याशीं माझे
मोठें काम आहे.

मृत्युं०—एक, एक गोष्ट ऐकून जा.

आमो०—कसली गोष्ट ?

मृत्युं०—काय हणाली होतीस तें ध्यानांत आहे का ?

आमो०—काय हणालें होतें ?

मृत्युं०—तें, माझ्या समक्ष अखिलाला हणाली होतीस तें.

आमो०—कोणास ठाऊक. माझ्या नाही ध्यानांत येत.

मृत्युं०—ध्यानांत येत नाही ? अखिलाला हणाली हो-
तीस ना कीं बायकोची व तुझी प्रीति जडली हणजे मी
गाणें गाईन हणून.

आमो०—पहा कशी थडा चालली आहे.

मृत्युं०—खोटें नव्हे, मग तुला गायलेंच पाहिजे.

आमो०—हो, हो, तेव्हां गाईनच.

मृत्युं०—असें हंशावारी नेऊन नाही चालायचें. त्या

पोरापोरींचें जर ऐक्य झालें तर तुजें गाणें मी ऐकेनच ऐकेन. बरें, तूं आतां जा. मी अखिलाची खबर ठेवतो.

(आमोदिनी जाते).

मनासारखी सहधर्मिणी मिळणें ही मोठी भाग्याची गोष्ट आहे. परमेश्वराची मजवर मोठी कृपा, ह्मणून आमोदिनी-सारखी सुगृहिणी मला मिळाली. अखिलाच्या बऱ्याबद्दल माझ्यासारखें हिलाही दुःख होतें. एकदां अखिल गृहवासी होऊन संसार पाहूं लागला व हाराणही स्थितीवर आला ह्मणजे मी निश्चित होईन. पाहूं काय होतें तें. आपला देव आहेच.

(हाराण येतो).

हाराण.—मल्लिक महाराज.

मृत्युं०—कायरे तूं असा कां दिसतोस ?

हाराण.—माझा घात झाला, मी मेलों, आतां वांचत नाहीं.

मृत्युं०—अरे मूर्खा, सहचरीचा नाद सोड, लग्न कर, तुला शपथ आहे. अकरा वर्षांची मुलगी आहे. उद्यां ठरवून टाकूं !

हाराण.—आतां लग्न करावयाचें ? छे, मी मेलों. सहचरी कसली खप्पड व थेरडी. काय तिचें रूप ! हिडिस कोठली. तिचें नांव काढूं नका.

मृत्युं०—पहा तर. समजलें का मी काय ह्मणतो तें.

हाराण०—समजलें नाहीं. सहचरीसारखी कुरूप जगांत कोणी नाहीं. त्या सटवीचें नांव ऐकलें कीं ओकारी

येते. तिच्या हातचें दूध देखील मी पिणार नाहीं. तुम्ही काय समजतां कीं मी तिच्याकरितां इतका वेडा झालों आहे ?

मृत्युं०—तर मग कोणाकरितां ?

हाराण.—बाजारांत कोवी आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां ताईनें मला पाठविलें होतें. त्या बाजारांतच तर माझे दुर्दैव ओढवलें.

मृत्युं०—बाजारांत काय झालें ? कोणाला पाहिलेंस ?

हाराण.—तेथें एक कोळणीची पोरगी मासे विकीत होती. तुम्हांला हणून सांगतो, तिच्या चेहऱ्याला देवीच्या वणांनीं कांहीं अपूर्व शोभा आली आहे ! तिच्या तोंडावर देवीचे वण नसते तर तिजकडे कोणीं डुंकूनही पाहिलें नसतें.

मृत्युं०—तूं मोठा हतभागी. रोज रोज तुझे मन बदलतें हें काय ? जी कोणी तुझ्या दृष्टीस पडते तिच्यावर आपलें तुझे मन जातें.

हाराण.—यापुढें मात्र दुसऱ्या कोणावर जायचें नाहीं. हीच अखेर. तिचें नांव विचारायला गेलों तों तिनें माशांच्या भांड्यांतलें दोन ओंजळी पाणी माझ्या अंगावर फेंकलें.

(अखिल येतो.)

मृत्युं०—या हो संबंधी, तुम्ही भेटलांत हेंच मोठें भाग्य !

अखिल०—आजोबा, मी एक गोष्ट सांगायला आलों आहे. आईला सांगितली तर ती गोंधळ करील हणून तुम्हांला सांगतो.

मृत्युं०—तुम्हाला चेहरा असा उदास कां ? झालें तरी काय ?

अखिल०—आजोबा, मी दूर देशीं जातो.

हाराण.—जा, जा, मलाही बरोबर घेऊन चल.

मृत्युं०—थांब हरु, झालें आहे काय तें तर मला कळूं दे.

अखिल०—माझ्या दैवीं सुख नाहीं. मी आतां येथें राहत नाहीं.

हाराण.—ठीक सांगितलेंस. मी देखील तुझा सोबती होतो. त्या कोळणीनेच मला देश सोडायला लावलें.

मृत्युं०—अखिल, माझी गोष्ट ऐक. ह्याताग्याला आतां आणखी कष्ट देऊं नकोस. पोर बाळ मला कांहीं नाहीं. माझें सर्व काय तें तूं. तुझ्या छोट्या आजीचेंही तुजवर भारी प्रेम. माझी गोष्ट ऐक. हें वेड सोड व गृहवासी हो ह्मणजे तुझें सर्व ठीक होईल. माझी नातसून साक्षात् लक्ष्मी आहे. दोन दिवस घरीं राहून तर पहा कसें सुख होत नाहीं तें. तुझ्याकरितां ती ढळढळां रडते.

हाराण.—आणि ती कोळणीची पोरगी माझ्या अंगावर माशाचें पाणी टाकते. अहाहा ! बेटी मासे विकते !

मृत्युं०—माझ्या कपाळीं सुख नाहीं.

हाराण.—अखिलानें जसें सांगितलें तसेंच माझेंही झालें आहे. मंगळा गेली, आवडी गेली, सखू गेली, त्यानंतर सहचरीनें वेड लावलें. आणि हल्लीं ह्या कोळणीच्या पोरीनें.

मृत्युं०—अखिल, थोडा शांत हो. विचार कर. आपल्या छोट्या आजीचें ऐक, व बहिणीचें ऐक. तुझी आजी आंतल्या खोर्लींत बसली आहे, तिनें तुला बोलविलें आहे. तिजकडे जा व तिचें ह्मणणें ऐकून घे. मी आपलें आन्विक आटोपून घेतों. परंतु तुझ्या कल्याणाची एक गोष्ट सांगून जातो. दत्तक घेण्याचा विचार मला पसंत नाहीं. तर माझ्या ह्या तारपणीं मला तें करणें भाग पाहूं नकोस.

अखिल०—आतां मी जातो, पण आपल्याला खरेंच सांगतो कीं यापुढें मी येथें राहणार नाहीं.

मृत्युं०—सध्यां तें राहूं दे, तुझी आजी काय ह्मणते आहे तें ऐक ह्मणजे सर्व कळेल. अरे हरू, तुझी ताई आंतल्या खोलीत आहे तर मजकरतां थोडें पाणी मागीव पाहूं ?

हाराण.—अं हँ. मासे विकणारी रे मासे विकणारी.

मृत्युं०—गप्प बैस मूर्खा, येत्या वैशाखांतच तुझें लग्न करून देतो. चल.

(सर्व जातात.)

तृतीयगर्भांक.

मृत्युंजयाच्या मागील दारचा बाग.

आमोदिनी व तरुवाला.

आमो०—पहा बरें, ह्या फुलांनीं तूं कशी सुंदर दिसतेस ती.

तरु०—खरेंच सांगूं तुला, मला मोठी लाज वाटते आहे. सासूबाईंनीं व वन्संनीं पाहिलें तर काय ह्मणतील !

आमो०—तुझ्या सासूबाई जप करित बसल्या आहेत व वन्स तिसऱ्या प्रहरची पूजाअर्चा झाल्याशिवाय देवळांतून परत येणार नाहीत.

तरु०—नको आजी, मी सर्व फुलें काढून टाकतें.

आमो०—काढ तर खरी कीं मुस्कट रंगवीन. तूं सर्व

बिघडविणारसें दिसतें. हें बघ पोरी, आजार असला तर औषध नको का ध्यायला.

तरु०—हें काय तुजें वेड ?

आमो०—तुला वेडी करून वेड्याला आपल्या कव्हांत आणण्याकरतां हें वेड, समजलें. आतां जें जें कांहीं सांगितलें तें तुझ्या ध्यानांत आहे ना? तसेंच कविता व भाषणें हींही ध्यानांत आहेत ना? त्यांचा यथायोग्य उपयोग कर. पतीच्या कल्याणाकरितां स्त्रीला जीव दिला पाहिजे. तुझा नवरा सर्वस्वी बहकला आहे, त्याचें चित्त ताढ्यावर आणण्याकरितां वेड्याचें सोंग नको का ध्यायला ?

तरु०—आजी, त्यांचें मन ताढ्यावर येऊन—मग ते मजवर प्रीति करोत अगर न करोत—त्या राक्षसीच्या पाशांतून मुक्त झाले तर हें बघ आजी, मी काय पाहिजे तें करीन, त्यांकरतां प्राण देणें ह्मणजे काय विशाद !

आमो०—हाँ, हें मात्र योग्य बोललीस. अखिल येईल त्याची बातमी देण्याबद्दल मीं घरांत सांगून ठेवलें आहे. आल्याबरोबर तो मला भेटायला इकडे येईल. खबरदार जर लाजशील तर.

तरु०—आजी, तूं सांगशील तसें मी करीन. तुझ्या जवळ मला कांहींच लपवितां येत नाहीं, कारण माझ्या मनांतल्या सर्व गोष्टी तुला आपल्या आपोआपच कळतात. ह्या संसारांत मला कसल्याही सुखाची कमतरता नाही. आईहूनही अधिक प्रीति करणारी अशी सासू, सख्ख्या बहिणीपेक्षां कांकणभर जास्त अशी नणंद, तुझी व आजोबांची गोष्टच बोलायला नको. तुमच्या उपकारांची कधींच फेड

होणार नाही. एक मात्र दुःख, तें हें कीं माझ्या पतीचें मज-
वर प्रेम नाही. आजी, पतिभक्ति करणें ह्मणजे कांहीं मोठी
गोष्ट नाही. हिंदू मुली लग्नाच्या पूर्वी जीं कांहीं व्रतें वगैरे
करतात त्यांपासूनच त्यांना पतिसेवा व सासुसासण्यांची
सेवा ह्यांचें शिक्षण मिळतें. त्यांतून माझ्या सुदैवानें मनाप्र-
माणें पति मिळाला आहे. त्यांच्यावर माझें भारी प्रेम. मला
वाटतें कीं जर फक्त एक वेळच त्यांनीं मजशीं आनंदानें भा-
षण केलें, किंवा माझ्या हातून एक पेलाभर पाणी मागविलें,
अगर एखादा विडा खाल्ला, किंवा क्षणभर पाय चेंपून घेतले,
तर मी आनंदांत बुडून जाईन. मी मनांत समजेन कीं मज-
सारखी सुखी कोणी नाही. लोकांची स्वर्गांतल्या सुखाची जी
कल्पना आहे त्यापेक्षांही माझें सुख जास्त आहे. पण मीं
काय पातक केलें आहे कोण जाणे त्यामुळें त्या सुखांत थोडा
कमीपणा आला.

आमो०—तरू, माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेव ह्मणजे
तुझें दुःख नाहीसें होईल. पतीला कोणत्या रीतीनें सुख हो-
ईल हेंच माझें ध्यानचिंतन. आणि ह्मणूनच माझ्या वृद्ध प-
तीला मी अगदीं जीव कीं प्राण करतें. स्वतःच्या सुखापे-
क्षांही तुझ्या सुखाचें मी जास्त चिंतन करतें, व विचार क-
रून करून अखिलाचें मन कसें आहे, त्याला काय पाहिजे
हें मला चांगलें समजलें आहे. त्याला किंचित् मोह पडला
आहे. अज्ञानामुळें भक्ति, सेवा व आदर हीं त्याला कळत
नाहींत, थोडा मोठा झाला ह्मणजे आपोआपच कळतील.
सध्यां पुस्तकी प्रणयाच्या मार्गें लागून तो वेडा झाला आहे व

प्रणयानें वेडी अशी स्त्री धुंडाळतो आहे. हणूनच तर मी तुला वेडी होऊन वेड्याला वळविण्याबद्दल सांगितलें.

पडद्यांतः अखिल०—आजी, आजी, तूं बागेंत आहेस कीं काय ?

तरु०—आजी, माझी छाती भीतीनें धडधडूं लागली. मी काय करूं ?

आमो०—स्थिर हो, भय काय तें आरंभीं; एकदां प्रथमची भीति मोडली हणजे छाती धडधडायाची नाही. ध्यानांत असूं दे, जसा तो तुझ्याशीं वागेल तशीच तूं त्याच्याशीं वाग. नाही तर बेत फसेल. चल, आतां आपण थोड्या आड उभें राहून तो काय करतो तें पाहूं, वेळ आली हणजे तुला पुढें जावें लागेल.

तरु०—नाहीं नाही. आजी तुलाही मजबरोबर आलें पाहिजे.

आमो०—तूं वस्तान विवडविणार. मीं तुला सांगितलें ना कीं तूं एकटीच थोडा वेळ बागेंत फिरत रहा. आतां चल लवकर (दोघी दडून उभ्या राहतात).

(अखिल येतो).

अखिल०—आजी, आजी, मला बोलावले होतेस ? कोठें आहेस तूं ? वाः, आजोवांनीं जागा तरी कशी सुंदर केली आहे ! हवा कशी छान चालली आहे व ही सर्व बाग चांदणें व सुवास यांनीं भरून गेली आहे. पण ह्यांचा काय उपयोग ! माझ्या शरीरांत जी आग पेटली आहे त्यावर चितेचें उदक पडल्याशिवाय ती विझणार नाही. व्यर्थ जन्माला आलों, चित्ताला शांति कशी ती मिळाली नाही. जेथें जेथें

जातों तेथें तेथें ज्वाळा. (श्वास टाकून) पाखल, पाखल, असें कपट आं! मी एक दिवस देखील तिला वारांगना समजलों नाहीं. “काय मला भूल पडली”? कोणत्या मोहांत बुडालों! अशा कविता! असें सौंदर्य! असा प्रणयालाप! एकूण व्यभिचारिणीच्या भुलविण्याच्या तज्हा असंख्य. हे परमेश्वरा, प्रणय ह्मणजे काय हें जर माझ्या स्त्रीला समजतें तर मग मला हें दुःख कां सहन करावें लागतें? जातों तर. आजी येथें कोठेंच दिसत नाहीं. कोठें जावें! घरीं—घरीं तरी काय आहे? येथेंच थोडा वेळ उभें रहावें. जितका वेळ जाईल तितकाच चांगला.

(तरुवाला येते).

तरु०— (तेथेंच उभी कीं आलें—या चालीवर).

लागेल कसा मम भजनीं ।
 मत्सख तो प्रीती करुनी ॥ हिमकरा ?
 ती मूर्ति मनोहर कोणीं ।
 नेलि तरी नकळे हरुनी ॥ हिमकरा ?
 पाहीन जरी मी नयनीं ।
 आलिंगिन रोदन करुनी ॥ हिमकरा ?
 संत्रास । देत हृदयास । विरह जो खास ।
 जाय मग सरुनी ।
 प्रियकरा हृदीं या धरुनी ॥ हिमकरा ? ॥ १ ॥

(स्वगत) काय विचारांत आहेत कोण जाणे. माझें गाणें ऐकलें नाहींसें वाटतें. आकाशाकडे डोळे लावून उभे राहिल्यामुळें मजकडे दृष्टि वळली नाहीं. आज स्वारी कांहीं

विशेष नादांत दिसते आहे. माझ्याच्यानें आतां धीर निघत नाहीं. मी पाय धरून विचारतें कीं आपल्या दुःखाचें कारण काय. नको पण, आजी रागावेल. तिनें जसें शिकविलें आहे तसेंच करतें. (उघड)—

(अरसिक किति हा शेला—या चालीवर).

लेइन त्या वेषाला । प्रिय जो सखया भीड कशाला ॥
नाथ कुठें मम गेला । दर्शन ज्याचें मोहि मनाला ॥
त्याविण अन्य न मजला । प्रियकर, केवल तत्पर अबला ॥
कवणें चोरुनि नेला । प्रणयसुखावरी घालुनि घाला ॥ १ ॥

अखिल०—प्रणयाची गोष्ट! आणि येथें कोण करीत आहे. मला स्वप्न पडलें कीं काय? नाहीं. मीं चांगलें ऐकिलें. अरे, ही कोण! पुष्पालंकारांनीं भूषित ही कोण? अरे, हें काय. ही तरू कीं काय! नाहीं पण संशय नकोच. तरूच ती. तरू! काय माझी स्त्री तरू! आणि आज हा वेष व भाव! तरू, तरू, तूंच कां ही! ही मूर्ति आजपर्यंत माझ्या दृष्टीस कां पडली नाहीं! असे विचार आजपर्यंत तुझ्या तोंडून कसे मला ऐकूं आले नाहींत?

तरू०—(स्वगत) मी कोठें जाऊं! मला फार लाज वाटते. पण इकडून आजीची भीति वाटते. हेंच औषध चांगलें. आणखी एक वेडेपणाची लहर दाखविली पाहिजे.

अखिल०—तरू, तरू, तूं मजकडे पहात नाहींस का?

तरू०—

(फुलें वेलींचीं—या चालीवर).

गुंफिन हार । सुमनांचा सुंदर फार ॥ धु० ॥

रम्य शेंवती चंपक जाई
गुलाब आणिन मी लवलाहीं
प्रियकर त्यातें पाहुनि बाई

होइल गार । मज कशास भूषणभार ॥ १ ॥ गुं० ॥

अखिल०—आज मी काय पाहतों आहे? जगदीश्वर !
जगदीश्वर ! माझ्या हृदयांत अग्नि पेटला आहे तो शांत
करण्याकरितां हा सुशीतल झरा मजकडे पाठविला आहेस
कीं काय ! तरू, मी तुला हाका मारतों आहे, माझे बोलणें
तुझ्या कानांनीं नाहीच का पडत ?

तरू०— (भूपती खरे ते वैभव-या चालीवर).

मानसीं जयाच्या प्रेम वसेना साचें ।
वद कशास त्याच्या वचना मानायाचें ॥
सत्प्रेमपंजरीं बद्ध करी जो हृदया ।
नरवरा अशा मी प्रेमें वाहिन काया ॥
ज्या खरी प्रीति नच ठावी । त्यास कां
वरिवरी प्रेम बहु दावी । त्यास कां
ही तनू हाय ! अर्पावी । व्यर्थ कां
सत्प्रेम अहाहा दुर्लभ लोकीं, ज्याचें ।
सद्भाग्य त्याविणें परा न लाभायाचें ॥ १ ॥

अखिल०—तरू, तरू, तुला झालें आहे तरी काय ?
मला ओळखीत नाहीस का ? मी तुझा पति. तूं माझी स्त्री.
ज्याच्यामुळें तूं इतके कष्ट सोसलेस तोच हा मी तुझा पति.
ज्यानें तुझ्याशीं इतकी प्रतारणा केली तोच हा मी तुझा पति.

तरु०—छे, छे, तुझी कोण! दूर व्हा! ज्यांची मी, ते माझे कोठें आहेत? ज्यांना हा माझा प्रणयपूर्ण प्राण मी अर्पण केला आहे ते माझे कोठें आहेत? माझ्या प्रणयानें वेडे झालेले ते माझे कोठें आहेत! ज्यांच्या शिवाय ह्या जगांत मला दुसरें कोणी प्रिय नाहीं ते माझे कोठे आहेत!

अखिल०—तरू, तरू, तूं कोणाची इच्छा करते आहेस? माझ्यावर तुझी प्रीति नाहीं का? माझ्याकरितां इतके कष्ट सोसणारी तूच ना ती. तुझ्या जवळ इतका प्रणय असून तूं मजपासून कसा गुप्त ठेवलास? ज्याच्या प्राप्तीकरितां मी वेडा होऊन भटकत होतो तें घरीं असून मला दिसलें नाहीं!

तरु०—चंद्राचें चांदणें कसें शुभ्र पडलें आहे व फुलांचा घमघमाट तरी काय सुटला आहे आणि अशा वेळीं प्रणयानें हताश होऊन मी त्यांच्या प्राप्तीकरितां वेड्यासारखीं हिंडतें आहे ते माझे प्रियकर कोठें आहेत? अजून कां वरें येत नाहीत!

अखिल०—कोण येणार आहे, तुझा कोण प्रियकर येणार आहे? माझ्या शिवाय दुसरा कोण तुझा प्रियकर आहे!

तरु०— (या विरहा कां भीसी-या चालीवर.)

प्रेम तथा नच ठावें ।

हृदयाची या पारख नाहीं व्यर्थ किती विनवावें ॥ ध्रु० ॥

आणुनि नयनीं अश्रुजला म्यां किती देहा शिणवावें ॥१॥

हतदैवा, कां छळसी मातें दुःख किती सोसावें ॥ २ ॥

अखिल०—हें काय, हें काय! तरू, मला सोडून तूं

आपला प्रणय दुसऱ्याला अर्पण करणार! हेंच का तुझे सतीत्व. धिक्कार असो मला. माझ्या दैवीं कोठेंच सुख नाही.

(आमोदिनी येते.)

आमो०—तरू, तरू, तूं वागेंत पळून आलीस नाही का? हें काय केलेंस?

अखिल०—आजी, आहे काय हें गौडवंगाल? असला वेष घेऊन तरू ह्या वेळीं येथें कां?

आमो०—तूंच बघ. हें तुझ्याच कृत्यांचें फळ. तुझ्या बदलचे विचार करितां करितां माझ्या तरूला वेड लागलें. तूं जें “प्रणय प्रणय” ह्मणून काय ह्मणत होतास तसेंच हीही रात्रंदिवस करीत असते.

अखिल०—आजी, तरूच्या हृदयांत प्रणय होता हें मला ठाऊक नव्हतें. माझ्या प्रणयाकरितां तरू वेडी! तरू, तरू, मला समजलें नाही. मीं तुला ओळखली नाही.

तरू०—छे, छे, तुझी कोण! माझ्या जवळ येऊं नका! मला स्पर्श करूं नका. तुमच्या हृदयांत प्रणय नाही. तुमचा चेहराही प्रणयपूर्ण नाही. प्रणयी मिळाल्याशिवाय हा माझा प्रेमपूर्ण प्राण मी कोणालाही अर्पण करणार नाही.

अखिल०—तरू, तूं लक्ष लावून पहा, मला ओळख. ज्याच्या प्राप्तीकरितां इतका वेळ मी आशाळभुतासारखा हिंडत होतो, व त्या कपटपटु राक्षसिणीच्या जाळ्यांत पडलो होतो, सुशीतल उदक समजून मृगजळावर भुललो होतो, तें अमरावतींतलें ऐश्वर्य माझ्या घरीं असून मला ओळखतां आलें नाही. हा केवढा माझा-मूर्खपणा! आजी, माझी तरू कशानें

शुद्धीवर येईल तें मला सांग. एकच वेळ तिनें मला ओळखावें. फक्त एक वेळच. मग मी तिला सोडून कोठेंही जाणार नाहीं. आजी, मला दुर्भाग्याला तिची योग्यता कळली नव्हती.

आमो०—हें वध तूं, तरूनें मला कांहीं सांगितलें नाहीं पण मला सर्व समजलें. ज्या दिवशीं तूं तिला लाथ मारलीस त्याच दिवशीं तिला हा रोग जडला. तेव्हांपासून तिला घेऊन जाण्याबद्दल मृत्यु व मानवी प्रयत्न यांचा सारखा झगडा चालला होता.

अखिल०—आजी, माझा मोठा अपराध झाला. माझे सहस्र अपराध झाले. तरू, तरू, मीं तुला फार गांजली, आतां विनंती करतो कीं तें सर्व तूं विसरून जा. माझ्यावर दया कर, मला क्षमा कर. मी प्रीतीच्या प्राप्तीकरितां हिंडहिंड हिंडलों परंतु अंध झाल्यामुळें प्रीतीचें एवढें मोठें भांडार मज-जवळ असून मला दिसलें नाहीं. (पायां पडूं पाहतो.)

तरू०—छे, छे, हें काय ! उठा, उठा, माझ्याच कडून अपराध घडला. आपल्याला गृहवासी करण्याकरितां आजीच्या सांगण्यावरूनच हें कृत्य मीं आरंभिलें होतें. आतां माझ्याच्यानें दम निघत नाहीं. आजी, आतां माझ्याच्यानें ह्या सोंगाची बतावणी नाहीं होत. उठा, उठा, आपल्याला माहित नाहीं का, मी आपल्या पायांची दासी ती ?

आमो०—दूर सर पोरी, अजून एक प्रवेश बाकी आहे. त्यानें तुला फार छळिली आहे तर पुन्हा मी असें करणार नाहीं असें आधीं वचन घे.

अखिल०—आँ, माझी तरू सुखरूप आहे ! आजी, आजी, तुला काय सांगूं मला पिशाच लागलें होतें. प्रण-

यिनी समजून मीं हडळीचा आश्रय धरला. आज मला चांगली शिक्षा मिळाली. दुःखानलानें होरपळून गेल्यामुळें देश-त्याग करण्याचा विचार करून तुझी परवानगी घेण्याकरितां आलों होतो तों प्रणयपूर्ण अशा तरूची गांठ पडली. आतां माझा मी राहिलों नाहीं. माझें सर्वस्व काय तें तरू. मी जें धुंडीत होतो तें मला मिळालें. माझ्या ठिकाणीं इतर कांहीं दोष नाहीं. स्वस्त्रीची योग्यता मला कळली नव्हती एवढाच काय तो दोष.

आमो०—आतां लाजूं नकोस. नाहीं तर पहा कसें करीन तें. एक वेळ वचन घेच ह्मणजे पुन्हां कधीं अशा फंदांत पडणार नाहीं.

तरू०—आजी, अजूनही मला कां लाजवितेस?

आमो०—आमच्याच पुढें सर्व लाज. आज पांच वर्षे कष्ट भोगीत होतीस त्या वेळेस मला सांगायला नाहीं लाज वाटली ती!

अखिल०—तरू, आजीपुढें लाजण्याची कांहीं जरूर नाहीं. पहा, मीं तुझी फार अवज्ञा केली; तूं चांगली उपदेशाची गोष्ट मला सांगण्याला आली होतीस त्या वेळीं मी तोंड फिरवून बसलों; मोठ्या प्रेमानें माझी प्रीति संपादण्याकरितां आली होतीस त्या वेळीं तुझा तिरस्कार करून झिडकारली; मोठ्या भक्तीनें माझी सेवा करावयास आली होतीस त्या वेळीं, मला काय भूत लागलें होतें कोण जाणे, तुला लाथ मारली. तूं जर तें सर्व विसरून जाशील तर मी तुला मोठी सुशीला समजेन. आजपर्यंत तुझी जी वेळोवेळीं पायमल्ली केली

ल्याची जर निष्कृति होईल तर ईश्वरसाक्ष सांगतो कीं आज-
पासून मी तुझा दास बनून राहीन.

तरु०—आपण असें बोलूं नका. मला असलें बोलणें
ऐकवत नाहीं. आपण माझी अवज्ञा केली त्याचें काय ? मी आपली
दासी. दासीला वाटेल तसें वागविण्याचा आपल्याला अधि-
कार आहे. त्याबद्दल इतकें वाईट वाटायला नको. इतक्या
दिवसांनीं आपण मजशीं दोन गोड शब्द बोललां त्यानें
मला स्वर्ग मिळाला.

अखिल०—तूं दासी ? तूं माझी गृहलक्ष्मी, तूं माझे
सर्वस्व, तूं माझ्या हृदयराज्याची राजराजेश्वरी.

तरु०—आजी, तूं आज मला सौख्यसागरांत बुडविलेंस.
ह्या सुखातिरेकानें मला वेड लागेल कीं काय अशी भीति
पडली आहे. माझा आनंद हृदयांत मावत नाहीं.

अखिल०—(चकित होऊन) अरे हे पहा आ-
जोबा आले!

(मृत्युंजय येतो.)

मृत्युं०—तुझ्या आजीला ओळखलीस का ? मी आपला
असा साधा मनुष्य, मला पहा कसें तिनें भाखून टाकिलें
आहे, व तुलाही अडकविण्याकरितां कसें जाळें पसरलें
होतें तेंही मीं आडून पाहिलें. तूं नाक घांसून तिची क्षमा
माग. मुली, तूं कां घोंगट घेऊन उभी ? आमच्याच समोर
सर्व लाज ! (बायकोस) कायगे, दाखवूं का आतांच ? तुझे
काय लक्षणें आहे ? ज्याकरितां आजपर्यंत हें गुप्त ठेवलें
होतें त्याचें आतां कारण उरलें नाहीं. ए पोरा, वाच
हा कागद.

अखिल०—(कागद वाचून) आजोबा—हैं काय—हैं!
तुझी आपली सर्व मालमत्ता मला दिली?

मृत्युं०—गप्प बैस, पोरा, पहा ग, हा पोरगा काय खोटे बोलतो आहे! ह्याला देईन मी आपली मालमत्ता? तरू ह्मणजे माझी कोणीच नाही वाटते! सावध रहा ह्मणून मी तुला नेहमी सांगत होतो तसेच दत्तक पुत्र घेणार नाही, हेही कळविले होते तें सर्व याचकरितां. समजलास?

अखिल०—तरू आणि मी वेगळा आहे की काय? तुझी माझे नांव न लिहितां सर्व तरूच्याच नांवावर करून द्या. माझी कांहीं त्याला हरकत नाही.

मृत्युं०—तुझ्या आजीच्या प्रयत्नानें माझ्या आनंदाला सीमा उरली नाही. तुझे असें बहकलेलें वर्तन पाहून मला मोठें दुःख होई; तें आतां उरलें नाही. आज मी आनंद-सागरांत बुडालों. तुझ्या बापाला मी लहानाचा मोठा केला. माझे जें कांहीं आहे तें तुला द्यायचें नाही तर द्यायचें तरी कोणाला? बाहेरचें एखादें पोर धुंडून आणून त्याला दत्तक घेणें मला बिलकुल पसंत नाही. तुझे डोळे भरून कां आले? हैं काय? इकडे येऊन मला नमस्कार कर. ही पोरगी पहा अजून लाजत लाजत दूरच उभी. तुझी दोघेजण बरोबर नमस्कार करा. (नमस्कार करितात.) पुरे झालें. आतां आशीर्वाद देतो. जसें आम्ही दोघे ह्यातारा ह्यातारी—छे, छे, चुकलों चुकलों, नव्हे नव्हे—ह्यातारा व तरणी जसें एकदिलानें सुखी आहोंत, तसें तुझी दोघेजण शतायू होऊन आनंदानें काल-क्रमण करा. ऐकलेंस का ए, आतां करार पुरा केला पाहिजे.

आमो०—मी नाही जा. ह्यांची थड्या पहा!

अखिल०—काय आहे हें आजोबा !

मृत्युं०—तूं इतकें शिकला सवरलास कशाला ? तुला अशी विस्मृति कशी पडली ? तुला सांगितलें नव्हतें, कीं ज्या दिवशीं तुझी व तरुची प्रीति जमेल त्या दिवशीं मी गाणें गाईन ल्हणून ?

अखिल०—हो हो, आजी तर मग आतां करार पुरा कर.

आमो०—एकूण तूंही माझ्या मार्गें लागलास, वरें तर.

(प्रिये पहा रात्रीचा० या चालीवर.)

पहा कसा विरहतमा दूर करुनि प्रेमतरणि उगवला ॥ ध्रु० ॥

नयनाशीं नयन जुळे

मोदभरें वदन खुले

प्राणाशीं प्राण मिळे

प्रणय ये फला ॥ १ ॥

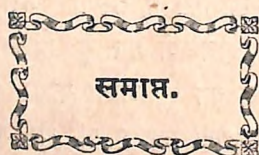
देहाचा विसर पडे

प्रेमसरीं हृदय बुडे

भरती ये लाट चढे

प्रीतिसिंधुला ॥ २ ॥

पंचम अंक समाप्त.

विजयवसन्त.

(एक करुणरसप्रधान नाटक.)

बाबू अमृतलाल बोस यांच्या मूळ बंगाली
पुस्तकावरून लिहिलेलें

व

कृष्णकांतार्थें मृत्युपत्र.

(एक अतिसुरस कादंबरी.)

प्रसिद्ध बंगाली कादंबरीकार बाबू बंकिमचंद्र चतर्जी
यांच्या मूळ बंगाली ग्रंथावरून लिहिलें.

सदहू पुस्तकें लष्करच लापण्यास सुरवात
केली जाईल.

मराठी लोकां इच्छिणाऱांनी खालील पत्र्यावर अगाऊ
सहा पाठवाव्या.

गणपतिआळी, आई,
जिल्हा सातारा.]

अनंत केशव चितळे.